

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA FILOZOFIE

**MECHANICKÝ MATERIALISMUS A RADIKÁLNÍ ATEISMUS
VE FILOZOFII P. H. D. HOLBACHA**

Bakalářská diplomová práce

Vypracoval:

Petr Jošt

Vedoucí práce:

Mgr. Petra Chudárková

Olomouc 2022

Anotace

Předkládaná bakalářská práce se zabývá životem a filozofií francouzského osvícenského filozofa Paula Heinricha Dietricha Holbacha. První část představuje Holbachův život a zároveň poukazuje na mnohé mýty, či dokonce konspirační teorie spojené s tímto autorem a okolím, v němž se nacházel. Druhá část se věnuje Holbachovu filozofickému myšlení. Nejprve je představena ontologie mechanického materialismu, na to navazující radikální ateismus a nakonec morální filozofie spojující etiku ctností s principem užitku. Cílem práce je vytvoření uceleného encyklopedického příspěvku o tomto mysliteli.

Klíčová slova: ateismus, etika, Holbach, mechanický materialismus, osvícenství

Abstract

The presented bachelor thesis deals with the life and philosophy of the French Enlightenment philosopher Paul Heinrich Dietrich Holbach. The first part presents Holbach's life and at the same time points to many myths or perhaps even conspiracy theories associated with this author and the environment in which he found himself. The second part is devoted to Holbach's philosophical thinking. First, Holbach's ontology of mechanical materialism is introduced, followed by radical atheism, and finally the moral philosophy combining the virtue ethics with the principle of utility. The aim of this work is to create a comprehensive encyclopedic contribution about this thinker.

Keywords: atheism, Enlightenment, ethics, Holbach, mechanical materialism

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci vypracoval samostatně a uvedl v ní veškeré použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne 2. 5. 2022

.....

Petr Jošt

Na tomto místě bych rád poděkoval Mgr. Filipu Tvrděmu, PhD. a vedoucí své práce Mgr. Petře Chudárkové za cenné rady, připomínky a podporu při studiu. Dále děkuji své rodině, bez které by mé studium nebylo možné, a také svým tolerantním přátelům, jejichž obeznámenost s Holbachem je touto dobou stejná jako ta moje.

Jednou to bude Holbach, D'Alembert, Tracy, mistr Stendhal; všichni tito filozofové osmnáctého století, tak prostí, tak jasní, tak lidští. Absurdní německá metafyzika je devastovala na šedesát let, nyní se však zdá, že den jejich pomsty nadešel.

—Remy de Gourmont, *Promenades Philosophiques*

Obsah

1	ÚVOD	8
2	HOLBACHŮV ŽIVOT A DÍLO	12
2.1	LA COTERIE HOLBACHIQUE.....	13
2.2	ÉCYCLOPÉDIE.....	15
2.3	HOLBACHOVA ANONYMITA A JEJÍ DŮSLEDKY.....	17
2.4	ROZDĚLENÍ HOLBACHOVA DÍLA.....	20
3	MECHANICKÝ MATERIALISMUS	23
3.1	POHYB.....	25
3.2	SVOBODNÁ VŮLE.....	29
3.3	PŮVOD ČLOVĚKA.....	32
4	RADIKÁLNÍ ATEISMUS	34
4.1	PŮVOD NÁBOŽENSTVÍ.....	35
4.2	KRITIKA BOŽÍCH ATRIBUTŮ SAMUELA CLARKA.....	39
4.3	POZITIVNÍ ATEISMUS.....	41
5	MORÁLNÍ FILOZOFIE	43
5.1	PROTO-UTILITARISMUS.....	43
5.2	SEBEVRAŽDA.....	45
6	ZÁVĚR	49
7	BIBLIOGRAFIE	52

1 Úvod

Americký novinář Gary Wolf vydal v roce 2006 článek „The Church of the Non-Believers“, ve kterém mimo jiné představil pojem „nový ateismus“. Chtěl jím poukázat na údajně novou formu ateismu, která se od toho „staršího“ vyznačuje svou militantností vůči vlivu náboženství na společnost. Podle Wolfa jsme se tak v minulosti mohli setkat pouze s tolerantními agnostiky či umírněnými ateisty. Vedlejší úlohou této práce bude takový názor vyvrátit.

Zhruba dvě stě padesát let před publikací Wolfova článku vydalo francouzské duchovenstvo varování před vzrůstající „nevírou“ ve Francii, jež musel každý prelát vyvěsit ve své diecézi. Encyklopedista Friedrich Grimm možná věrně vylíčil dojem svůj a své doby, když o těchto církevních varováních napsal: „Je škoda, že hřmění Sorbonny začíná připomínat spíše hřmění Opery, která již neděsí nikoho, ani děti.“ (Buckley 2010, 252). Pařížský parlament nicméně 18. srpna 1770 nařídil veřejně roztrhat a úředním katem spálit sedm knih. Dvě knihy a jejich autoři bohužel upadli v zapomnění, ostatní však známe dodnes. Díla těchto heretiků byla *L'Examen critique des Apologistes de la religion chrétienne*, tehdy připisováno Nicolasi Freretovi (skutečným autorem byl však Levesque de Burigny), Voltaireovo *Dieu et les hommes* a tři díla psaná pod pseudonymy od tehdy neznámého autora, *Le christianisme dévoilé* (*Odhalené křesťanství*), *La contagion sacrée* (*Posvátná nákaza*) a nejnovější, pro církev navíc bezpochyby nejvíce pobuřující, *Le Système de la nature*¹ (*Systém přírody*) (tamtéž, 253). V této práci se pokusím představit tohoto v současnosti stále ne příliš známého autora oněch posledních třech spálených knih, kterým je, jak již dnes spolehlivě víme, Paul Heinrich Dietrich Holbach.

Cílem této práce bude vytvoření uceleného popisu Holbachova života a filozofie. Důvodem pro tak široké téma je především to, že je Holbach v dějinách filozofie poměrně zapomenutá postava. Americký filozof Max Cushing byl se svým krátkým článkem „A Forgotten Philosopher“ před sto lety zřejmě jedním z prvních, kdo podnikl prvotní impuls k systematickému studiu tohoto osvícenského myslitele. Cushing v závěru svého článku říká: „Nemůže být pochyb o tom, že si

¹ „When d’Holbach’s *Le système de la nature* [The System of Nature] (1770) was published, the hangman complained that only the book could be burned and not the author.” (Cliteur 2010, 21)

[Holbach] zasluhuje výraznější místo v dějinách myšlení, než jaké zaujímá nyní.“ (Cushing 1920, 316). Holbach však na popularitě příliš nestoupí, a tak o necelých šedesát let později napsal další americký filozof Ira Wade toto:

Je zvláštní, že dosud neexistuje uspokojivý souhrn [Holbachových] myšlenek. Všichni si pamatují, že je autor materialista a ateista, nezdá se však, že by se chtěl někdo prokousat těmi devíti sty stránkami a nějakým koherentním způsobem tyto myšlenky utřídit. (Wade 2015, 302)

Jedno z posledních vyjádření k Holbachovu neslavnému osudu nám poskytuje francouzský popularizátor ateismu, filozof Michel Onfray, jenž se ve své knize *Atheist Manifesto* z roku 2008 vyjadřuje k celé situaci následovně:

[...] dílo barona d’Holbacha na univerzitách nenajdeme: žádnou odbornou či vědeckou edici od žádného filozofického nakladatelství hodného toho jména; žádné eseje, diplomové práce nebo probíhající výzkum; samozřejmě žádné brožované vydání (zatímco vydání Rousseaua, Voltaira, Kanta nebo Montesquieua je mnoho); žádné kurzy nebo semináře věnované analytickému zkoumání a propagaci jeho myšlení; ani jednu biografii... Smutné! (Onfray 2011, 30)

Současná situace již tak zoufalá není a nějaký pokrok, byť z mého pohledu stále malý, se jistě udál. Především díky práci Voltaire Foundation na Oxfordské univerzitě, jež se mimo jiné zabývá také výzkumem a překladem Holbachových děl, můžeme několik bodů z Onfrayova úryvku považovat za neplatné. V tom hlavním je však jeho kritika platná dodnes – Holbach stále nemá žádná nová vydání svých děl, žádné editované vydání obsahující jakýkoli kritický aparát, žádnou biografii. Tato práce je tak pokusem tento dluh alespoň částečně splatit, jak jen je to v bakalářské práci možné, a vytvořit jakýsi ucelený encyklopedický příspěvek, ve kterém budou co možná nejdůležitější aspekty Holbachova života a filozofie.

Práce je rozdělena do dvou částí. První kratší část (kapitola 2) tvoří detailní popis Holbachova života a díla. Bude zde popsán Holbachův proslulý pařížský salon či jeho podíl na slavné *Encyclopédie*. Zaměřím se také na různé mýty, či dokonce konspirační teorie, jež se dotýkají Holbachova života a jeho okolí. Ve druhé části (kapitoly 3, 4 a 5) se již zaměřím na výklad Holbachovy filozofie. Postup tohoto

výkladu pak bude v podstatě totožný se strukturou Holbachova hlavního díla *Systém přírody*.² V kapitole 3 tak nejdříve vysvětlím Holbachovu ontologii mechanického materialismu a z ní plynoucí důsledky. V na to navazující kapitole 4 se budu zabývat Holbachovým razantním útokem na náboženství a celou práci zakončím stručným popisem morální filozofie spojující etiku ctností s principem užitku.

Než přejdu k samotnému výkladu, pokusím se ještě odpovědět na několik případných námitek. Holbachův materialismus a ateismus možná byl zapomenut na Západě, nicméně po prosazení komunismu ve východní Evropě získala nastupující ideologie sympatického spojence. Především Holbachův materialismus a jeho nekompromisní útok na náboženství, jenž v *Kapesním bohosloví* eskaluje v čistý výsměch, byl minulému režimu očividně sympatický. V 50. letech minulého století se tak v Československu začíná s překlady – nejprve je roku 1955 do slovenštiny přeloženo Holbachovo nejdůležitější dílo *Systém přírody*. Do češtiny jsou pak přeložena další tři díla – roku 1957 již zmíněné *Kapesní bohosloví*, o dva roky později *Zdravý rozum* a nakonec roku 1960 *Společenský systém*. Úkolu propagovat v Československu Holbachovu filozofii se ujal především český filozof Ivan Sviták, jenž se v doslovu *Kapesního bohosloví* krátce věnuje Holbachovu životu a filozofii. Sviták se však v kapitolách o Holbachově životě dopouští faktických chyb a s trochou nadsázky si dovolím tvrdit, že v mnohých větách figuruje jakožto hlavní postava spíše Marx či Engels nežli Holbach. Tuto krátkou československou éru Holbachovy slávy tak považuji spíše za nešťastný příklad zneužití Holbacha a osvícenství obecně nežli za objektivní, fakticky správný výklad.

Další námitka by mohla znít, proč na Holbachův materialismus, ateismus a etiku logicky nenavázat ještě politickou teorií. Této části Holbachovy filozofie jsem se však rozhodl vyhnout, a to z několika důvodů. Byť můžeme najít mnohé náznaky Holbachových politických názorů v téměř každém jeho díle, jedná se spíše o okrajovou záležitost. Pouze jedno dílo je zcela věnováno politické teorii, a to *Ethocratie, ou Le gouvernement fondé sur la morale* (*Ethokracie, čili Vláda založená na*

² Holbachovo dílo *Système de la nature* zatím nebylo přeloženo do češtiny. Avšak ve zbytku této práce budu pro zjednodušení používat ekvivalentní český překlad, tedy *Systém přírody*.

morálce) z roku 1773. Toto dílo však zatím bohužel nebylo přeloženo z původní francouzštiny, a proto se jím v této práci nemohu zabývat.³

Tímto se dostávám k poslední námitce. Kvůli své neznalosti francouzského jazyka se bohužel nemohu věnovat pravděpodobně mnohem štedřejší sekundární literatuře ve francouzštině. Když tedy tvrdím, že některé mé myšlenky nejsou dohledatelné v současné literatuře, myslím tím pouze literaturu českou a anglickou.

³ Holbachově politické teorii se však detailněji věnuje britský filozof Charles Develennes. Mohu tak doporučit jeho článek z roku 2013 „A Fourth Musketeer of Social Contract Theory: The Political Thought of The Baron d'Holbach“ a knihu *Positive Atheism: Bayle, Meslier, d'Holbach, Diderot* z roku 2021.

2 Holbachův život a dílo⁴

Paul Heinrich Dietrich se narodil v prosinci⁵ roku 1723 ve falckém Edesheimu. Již ve dvanácti letech byl však rodiči poslán za svým zbohatlým strýcem do Francie, jenž jej jakožto bezdětný vychovával společně se svou neteří (Holbachovou sestřenicí) Suzanne Westerburg. Holbach poté studoval na univerzitě v Leidenu, což byla v té době jedna z nejsvobodnějších a nejkosmopolitnějších univerzit Evropy. Zde se také seznámil s mnoha pozdějšími přáteli, jakými byl například John Wilkes. Při svých studiích v Leidenu pak často pobýval na nedalekém zámku svého strýce Château de Heeze, jenž mu po strýcově smrti připadl spolu se značným jměním. Holbachovi tak můžeme jen závidět a zároveň jej připojit k dalším šťastlivcům, jakými byli třeba Schopenhauer či Russell, kteří se díky štědrému dědictví mohli po celý život nerušeně věnovat filozofii. Roku 1748 ukončil studia a přijel do Paříže, kde o rok později získává francouzské občanství.

Zde si dovolím krátkou odbočku na vysvětlení Holbachova jména, jehož správný zápis občas působí problémy. Jak je již zmíněno výše, Holbachovo původní jméno bylo pouze Paul Heinrich Dietrich. Teprve poté, co se ve Francii naturalizoval, změnil své jméno na francouzský ekvivalent, tedy na Paul Henri Thiry.⁶ Po úmrtí svého strýce zdědil spolu s jměním také titul barona a jeho původní příjmení, tedy baron d'Holbach. V původní němčině zní tak celé Holbachovo jméno Paul Heinrich Dietrich, baron von Holbach. Ve francouzštině pak jen dojde ke změně jmen a předložky „von“ (značící rodový či geografický původ) na francouzské ekvivalenty. Vzniká tak pompézněji znějící Paul Henri Thiry, baron d'Holbach. Ve Francii či anglofonním prostředí je mnohem rozšířenější francouzský způsob zápisu, od Německa na východ naopak spíše německý.⁷ V této práci, jak už napovídá její

⁴ Není-li uvedeno jinak, je tato úvodní životopisná část založena na informacích ze dvou zdrojů. Tím prvním je *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris* z roku 1976 od amerického historika Alana Korse. Druhým důležitým zdrojem životopisných údajů o Holbachově životě je pak spíše populárně naučná *A Wicked Company* od německého historika Philippa Bloma z roku 2010.

⁵ Přesné datum Holbachova narození není známo.

⁶ Thiry je francouzským ekvivalentem jména Dietrich, jež pochází z mnohem staršího germánského jména Theodoric.

⁷ Nekonzistentní používání různých variant občas vede k úsměvným chybám i u těch nejprestižnějších vydání. Například v *The Oxford Handbook of Hume* od Paula Russella se Holbach nevyskytuje jednou, jak je chybně uvedeno v indexu, nýbrž dvakrát. Důvodem této chyby je právě nekonzistentní forma zápisu.

název, jsem se rozhodl používat zápis německý, jenž je v českém prostředí mnohem rozšířenější.

Roku 1749 se Holbach oženil s Basil-Geneviève-Suzanne d'Aine, dcerou již zmiňované sestřenice Suzanne, která však zanedlouho roku 1754 zemřela při porodu. Holbach se díky papežskému dispenzu později oženil s její sestrou Charlotte (1734–1814), se kterou měl nakonec čtyři děti. Holbachova sestřenice Suzanne Westerburg se později provdala za Jeana-Baptiste Nicolas d'Aine, tajemníka státního sekretáře války, jímž byl v té době Claude le Blanc. Roku 1755 však Jean-Baptiste umřel a Suzanne od svého manžela zdědila panství Château de Grandval (dnes Château de Sucy-en-Brie) nedaleko Paříže. Toto místo se následně stalo Holbachovým oblíbeným odpočinkovým místem, které pravidelně navštěvoval také jeho dobrý přítel Denis Diderot. Holbach po jeho smrti kancelář tajemníka odkoupil, díky čemuž se stal součástí francouzské šlechty. Ve svých třiceti dvou letech byl Holbach bohatým aristokratem francouzského království a díky svému kosmopolitnímu vzdělání a nově nabytému majetku měl ideální příležitost založit jeden z nejvýznamnějších salonů Paříže.

2.1 La coterie holbachique

Holbach se v Paříži usadil na rue Royale Saint Roch (dnes 10 rue des Moulins). Zde se skrze své překlady německých vědeckých článků seznámil se svým pozdějším nejlepším přítelem Diderotem, editorem slavné *Encyclopédie*. Krátce po tomto setkání založil Holbach ve svém domě známý pařížský salon, v němž se každý čtvrtek a neděli scházela celá řada hostů. Tento salon je nicméně opředen řadou zavádějících informací, mýtů, či dokonce konspiračních teorií, které často živili sami členové této společnosti.

Termín „La coterie holbachique“⁸ je pejorativní a poprvé jej použil Rousseau ve svém posmrtně vydaném díle *Confessions (Vyznání)* z roku 1782, kde při vzpomínce na svůj odchod z Paříže roku 1756 napsal, že odešel „za velikých posměšků Holbachovské společnosti“ (Rousseau 1929, 176). Rousseau se domníval, že se proti němu členové tohoto spolku pod vlivem žárlivosti úmyslně spikli. *Vyznání* tak dala Holbachově salonu intrikářský a zlomyslný nádech, jenž se

⁸ Doslovně přeloženo jako „Holbachův kotec“.

částečně udržel dodnes. Rousseau však nebyl jediným tvůrcem těchto konspiračních teorií. Britský fyzik a matematik John Robison vydal roku 1797 dílo s názvem *Proofs of a Conspiracy against all the Religions and Governments of Europe*, v němž představil bizarní konspirační teorie mimo jiné o Holbachově salonu. Salon označil za „bandu veřejných korupčníků“ a hned poté se dozvídáme následující informaci: „Tito Amis Reunis z Club d'Holbach organizovali anatomické výzkumy na opuštěných sirotcích, a to za účelem ověřit si své materialistické teorie.“⁹ Zřejmě nebylo mnoho lidí, jenž by Robisonovi opravdu věřilo, co si však čtenáři těchto autorů a jistě ještě mnohých dalších zapamatovali, byly jakési obecné atributy Holbachova salonu – představa desítek radikálních revolucionářů, jejichž cílem bylo zaplavit Francii ateistickými a materialistickými spisy.

Této představě velkého jednotného ateistického spolku dopomohl sám Diderot svou dnes již slavnou historkou. Ve svém dopise pro Sophie Volland popsal pobyt skotského filozofa Davida Huma v Paříži, konkrétně jeho návštěvu Holbachova salonu:

Když se pan Hume poprvé ocitl u baronova stolu, byl usazen vedle hostitele. Nevím, co anglického [sic] filozofa přimělo říct baronovi, že nevěří na ateisty, že nikdy žádného neviděl. Baron mu řekl: „Pane, spočítejte, kolik nás tu je.“ Bylo nás osmnáct. Baron pokračoval: „Pro začátek vám jich mohu ukázat patnáct, což vůbec není špatné. Zbývající tři se ještě nerozhoupali.“¹⁰

Diderot si tento příběh zjevně oblíbil, jelikož jej asi o šestnáct let později zopakoval anglickému návštěvníkovi Samuelu Romillymu (Romilly 1840, 179). Ať už pravdivá či nikoli, byla to zřejmě nejefektivnější odpověď, jakou mohl Holbach dát. Podle amerického historika Alana Korse však Diderotova historka vypovídá více o Holbachově smyslu pro humor nežli o salonu jako takovém (Kors 1976a, 42). Kors navíc dále tvrdí, že La coterie holbachique je pouhý mýtus, což se nyní pokusím vysvětlit.

⁹ Tuto citaci používá historik Alan Kors ve svém článku „The Myth of the Coterie Holbachique“. Podle Korse se tato věta vyskytuje ve čtvrtém vydání *Proofs of a Conspiracy against all the Religions and Governments of Europe* z roku 1798 v postskriptu. Toto vydání se mi však bohužel nepodařilo dohledat.

¹⁰ Používám překlad Tomáše Marvana z předmluvy k *Dialogům o přirozeném náboženství* Davida Huma. Původní text je možné najít ve druhém svazku Diderotovy korespondence vydaném roku 1831, kde se nachází na straně 283, v dopise s pořadovým číslem 93.

Z výše uvedených informací od Rousseaua, Robisona a mnohých dalších bychom si mohli vytvořit představu velké sekty zlomyslných materialistů a revolučních ateistů, jakýsi tajnostkářský filozofický „underground“ (Treuerherz 2016, 125). Ve skutečnosti byl však Holbachův salon jen sdružením „obyčejných“ mužů, kteří se dva dny v týdnu scházeli k nespoutané a živé filozofické diskusi. Představa, že se zde nacházelo patnáct ateistů a tři „stále hledající“, je zkrátka nereálná. V období svého rozkvětu naopak sdružovala myslitele zastávající snad všechna možná filozofická přesvědčení. Mezi nimi deisty, jakými byli třeba André Morellet, Jean-François Marmontel a Jean-Baptiste-Antoin Suard. Dále šlechtice a literáty jako Jean-François de Saint-Lambert a François-Jean de Chastellux. Součástí byli také skeptičtí diplomaté jako Holbachův dobrý přítel Friedrich-Melchior Grimm či abbé Ferdinando Galiani, historik Guillaume-Thomas-François Raynal, dvořan a přírodopisec Charles-Georges Le Roy, filozof Claude-Adrien Helvétius, vědci Jean Darcet a Augustin Roux.¹¹ A nakonec ateisté Denis Diderot, Jacques-Andre Naigeon a Holbach. Pouze tyto poslední tři spolupracovali na vydávání ateistických textů a jen poslední dva se zabývali seriózní propagací ateismu, který byl neprávem přisuzován celému Holbachovu salonu. Ve skutečnosti je tedy možné termín „ateisté z Holbachova kotce“ vztáhnout pouze na tyto tři. Pouze pro dva z této trojice však bylo šíření ateismu skutečnou prioritou, a to pro Holbacha a Naigeona (Kors 1992, 274). Kors zakončuje diskusi o tomto mýtu ve svém článku „The Myth of the Coterie Holbachique“ takto:

Jakkoli svěže, přesvědčivě a bezprostředně může [představa o La coterie holbachique] působit [...], je to neudržitelná perspektiva až příliš často opakovaná velkým množstvím lidí, kteří nechápou její původ. (Kors 1976b, 595)

2.2 Eyclopédie

Díky svému kosmopolitnímu vzdělání v Leidenu se Holbach již v mládí naučil velmi dobře nejen francouzsky, ale také anglicky, což dokazuje mimo jiné jeho korespondence s britským přítelem Johnem Wilksem (Cushing 1914, 6–11). Těto schopnosti pak Holbach využil v Paříži po ukončení studií, kde začal být rychle

¹¹ Tento výčet přejímám z článku historika Alana Korse „The Myth of the Coterie Holbachique“ z roku 1976.

znám svými překlady vědeckých článků. Mezi lety 1753 až 1760 přeložil několik spisů zabývajících se především metalurgií, mineralogií, chemií a fyzikou od tehdy nejvlivnějších německých myslitelů, mezi nimiž byl také zakladatel agrochemie Johan Gottschalk Wallerius (Lebuffe a Gourdon 2019, 30). Němečtí myslitelé byli v těchto oborech oproti Francii zjevně napřed, a Holbach tak zavedl do Francie velké množství nových vědeckých poznatků. Překladatelství a později také vydávání vlastních přírodopisných článků vyneslo zanedlouho Holbachovi status autority v oblasti přírodních věd a byl zvolen do akademie věd v Berlíně, Mannheimu a Petrohradu. Doklady o Holbachově všestranném nadání nám poskytuje také dochovaný seznam jeho rozsáhlé knihovny, která obsahovala více než 3000 spisů, z čehož čistě přírodovědných bylo 27 % (Eames 1991, 249). Za důležité považuji zmínit několik subkategorií, a to především mineralogii, geologii, paleontologii, metalurgii a chemii. Holbachův přínos v oblasti přírodovědy pro Francii zřejmě nejlépe shrnuje ve své korespondenci jeho dobrý přítel Friedrich Grimm:

Francouzský národ vděčí baronu d'Holbachovi za rychlý pokrok v oblasti přírodopisu a chemie. Byl to právě on, kdo před třiceti lety přeložil nejlepší díla publikovaná Němci o obou těchto vědách, do té doby ve Francii málo známých nebo alespoň velmi opomíjených. (Holbach 1868, v)

Jean-Jacques Rousseau a hlavní editor *Encyclopédie* Denis Diderot, jenž neustále hledal intelektuální a finanční podporu pro svůj projekt, byli zřejmě jedni z prvních, kteří si Holbachových všestranných kvalit všimli. Holbach se však na původním vydání *Encyclopédie* nepodílel a prvními články přispěl až ve druhém vydání z roku 1752, kdy mělo údajně dojít k roztržce mezi Diderotem a přírodopiscem Louis-Jean-Marie Daubentonem, do té doby hlavním přispěvatelem vědecké sekce. Daubenton údajně požadoval větší finanční ohodnocení, než jaké mohl Diderot poskytnout. Holbach tak přišel téměř jako spasitel – nejen že za poskytování článků nepožadoval odměnu, navíc byl ochoten Diderotův projekt štědře financovat. Diderot tak v předmluvě ke druhému vydání představuje člověka, „jehož rodným jazykem je němčina a který je velmi vzdělaný v záležitostech mineralogie, metalurgie a fyziky [...]“ (Diderot a d'Alembert 1751, 14).

Holbachův přínos nicméně patřil spíše k těm skromnějším co se týče přírodovědných článků, kterých nakonec s jistotou přispěl 297 (Llana 2000, 16).

Takto přesné číslo známe díky Diderotovi, jenž na začátku třetího vydání napsal: „Baron d'Holbach, jenž se stará o to, aby se Francouzi seznámili s těmi nejlepšími německými autory, kteří píšou o chemii, nám daroval články podepsané značkou (-).“ (Lebuffe a Gourdon 2019, 30).¹² Právě pomocí této značky se tak následně podařilo identifikovat mnoho textů. Jakožto přispěvatel přírodopisných článků se však ani zdaleka nepřiblížil největším přispěvatelům v této oblasti, jakými byli především Louis-Jean-Marie Daubenton a rytíř Louis de Jaucourt, jejichž příspěvky se blížily tisícovce. Holbach však zcela jistě napsal mnohem větší množství článků. Především díky práci britského historika Johna Lougha víme, že Holbach napsal také mnoho nepodepsaných textů, které se věnují, jak se dalo čekat, zejména náboženským tématům. Již u těchto příspěvků můžeme pozorovat první náznaky Holbachovy nenávisti vůči náboženství, jež je později v podstatě všudypřítomná. Zde je patrná na lehce nešťastném, byť zároveň úsměvném zjištění – Holbach si v některých textech upravuje zdroje a zcela záměrně přidává některá slova či věty, aby náboženství (především křesťanství) působilo více bizarně (Newland 1974, 533).

Lough možná nemusí mít pravdu v každém jednotlivém případě, rozhodně však dokázal, že rozsah Holbachovy pomoci bude větší než oněch necelých 300 článků podepsaných „šifrou“. Byť je tato představa galantního altruistického osvícence, jenž si skromně přeje zůstat v anonymitě, jistě sympatická, domnívám se, že Holbachova motivace přetrvat v co možná největším utajení byla jiná. Zatímco ve svém úzkém kruhu tolerantních kosmopolitních přátel či známých byl Holbach v bezpečí, dobová společnost mu hrozila těmi nejhoršími tresty, což se nyní pokusím ukázat.

2.3 Holbachova anonymita a její důsledky

Roku 1758 vychází kniha Holbachova přítele Helvétia *De l'esprit (O duchu)*, jež ve Francii vyvolala nemalé pobouření. Byť původně schválena královským cenzorem, knize byl jen pár dní po vydání zakázán tisk. Po útocích teologické fakulty a především jansenistů, kteří tradičně požadovali spálení knihy spolu s autorem, projednal celou záležitost parlament (Helvétius 1953, 13). Spolu s *De l'esprit* seděla na lavici obžalovaných také *Encyklopedie*. Prokurátor nakonec

¹² Původní předmluvu ke třetímu vydání *Encyklopedie* se mi bohužel nepodařilo najít, proto odkazují pouze na sekundární literaturu.

Helvétiovo dílo odsoudil jako „kodex nejodpornějších a hnusných vášní, chválu materialismu a všeho, co může vzniknout z bezvěrectví, aby vzbudilo nenávisť ke křesťanství a katolicismu“ (tamtéž). Kniha byla nakonec odsouzena k roztrhání a spálení na schodišti parlamentu rukou úředního kata. Helvétius se pod nátlakem svého díla zřekl a pravděpodobně jen díky svým konexím unikl další perzekuci. Takové štěstí však neměl každý.

Diderot v dopise pro Sophie Volland uvádí osud mladíka, jenž byl údajně zadržen při koupi Holbachova prvního díla *Odhalené křesťanství* od stánkaře.¹³ Mladík, stánkař i jeho žena byli připoutáni k pranýři a bičováni. Mladík byl následně odsouzen k devíti letům v galejích, stánkař k pěti a jeho žena poslána na doživotí do nemocnice.¹⁴ Byť neexistuje žádná přímá textová evidence, je velmi pravděpodobné, že Holbach o těchto případech věděl. Právě strach z případných perzekucí, nikoli Holbachovu skromnost, považuji za hlavní důvod jeho anonymity.

Tato Holbachova anonymita s sebou nicméně nese dva problémy, kterým bych se chtěl nyní věnovat. *Za prvé*, Holbachova snaha o utajení byla úspěšná až příliš, a tak byla některá díla ještě relativně nedávno stále připisována jiným autorům, což působí v některých případech dosti zmatečně. *Za druhé*, téměř v každém článku se setkáváme s dogmaticky opakovaným tvrzením, že Holbachův nejbližší přítel Diderot baronovi nejen pomáhal se stylistikou, ale mnohdy údajně psal celé strany, či dokonce kapitoly. Toto tvrzení je natolik rozšířené, že se s ním setkáme v podstatě u každého textu, v němž je Holbach zmíněn (Thomson 2016, 9; Blom 2010, 145; Lebuffe a Gourdon 2019, 31). Toto tvrzení však není nikde jakkoli podloženo.

Jediné texty, které nebyly napsány v naprosté anonymitě, byly již zmíněné Holbachovy čistě vědecké články vydávané ještě před *Encyklopedií*. Dobový čtenář

¹³ Tato citace pochází z třetího svazku Diderotovy korespondence vydaného roku 1831, kde se nachází na straně 6, v dopise s pořadovým číslem 83.

¹⁴ Příkladů náboženských krutostí páchaných na běžných občanech ve Francii 18. století by se dala citovat celá řada. Za obzvláště brutální považuji známý proces s rytířem de La Barre z roku 1766, ve kterém se opravdu naplno projevil dobový církevní fanatismus. Rytíř, jemuž bylo v době procesu pouhých dvacet let, byl obviněn z údajného nepokleknutí před průvodem kapucínů. Při následné prohlídce mladíkova domu byl navíc nalezen v té době populární Voltairův *Filosofický slovník*. 1. července 1766 byl de La Barre nejprve mučen, aby vyzradil své komplice. Následně podstoupil lámání kolem, vytržení jazyka a pravděpodobně také utnutí pravé ruky. Trest byl nakonec poněkud zmírněn, před samotným upálením mu byla uťata hlava a jeho tělo bylo následně spáleno spolu s Voltairovým *Filosofickým slovníkem* (Voltaire 1957).

se tak následně mohl o Holbachovi dozvědět pouze skrze onu Diderotovu zmínku v předmluvě třetího vydání *Encyklopedie*. Holbach později zvolil v jeho době poměrně ověřenou strategii – všechna jeho následná díla byla vydána pod pseudonymy již zesnulého autora, jehož tvorba by se mohla té Holbachově podobat. Za zmínku nepochybně stojí především dva texty. Tím prvním je Holbachovo hlavní dílo *Systém přírody*, jenž bylo vydáno pod jménem v té době již deset let zesnulého myslitele Jean-Baptiste de Mirabauda.¹⁵ Druhým pak *Zdravý rozum*, který byl vydán pod jménem dnes stále nepříliš známého kněze Jeana Mesliera, autora posmrtně vydaného díla *Le Testament (Závěť)*, v níž se otevřeně doznává k ateismu a materialismu. Ještě na počátku 20. století jsme se tak mohli setkat s původním názvem této knihy, který zněl *Zdravý rozum kněze Jeana Mesliera*. K identifikaci Holbachových děl velmi pomohla především svědectví Holbachovy rodiny či současníků po jeho smrti. O zbytek se pak ve 20. století postarala různá stylistická srovnání vedená historiky Rudolfem Besthornem a Manfredem Naumannem a analýza jeho korpusové koherence, kterou provedli Pierre Naville a Jerom Vercruyse (Lebuffe a Gourdon 2019, 31).

Tímto bych chtěl navázat na ono dogmaticky opakované tvrzení ohledně Diderotovy pomoci Holbachovi. Této problematice se obsáhle věnuje americký filozof Virgil Topazio ve svém článku „Diderot's Supposed Contribution to D'Holbach's Works“ z roku 1954. Pro Topazia jsou tato tvrzení „přetrvávající tradice, jejíž pravdivost byla v průběhu let stále méně zpochybňována“ (Topazio 1954, 173). Topazio ve svém článku detailně analyzuje několik zdrojů, ať už se jedná o primární či sekundární literaturu, včetně analýzy obsáhlé korespondence. Celé zkoumání je pak zakončeno následovně:

Za prvé, ve shodě s téměř každou autoritou máme pocit, že existuje jen málo, pokud vůbec nějaké, důkazů, které by ospravedlňovaly víru, že se Diderot podílel na psaní a překládání D'Holbachových vědeckých článků a knih, které ho zaměstnávaly asi do roku 1760; za druhé [...] se domníváme, že Diderot nejenže nespolupracoval s D'Holbachem, ale je také nepravděpodobné, že si vůbec byl vědom rozsahu baronova protináboženského úsilí [...]; a konečně zjišťujeme, že jeho hlavní filozofická, politická a etická díla: *Système de la*

¹⁵ Nezaměňovat s vůdčí osobností rané fáze Velké francouzské revoluce a Mirabaudovým současníkem, jímž byl Honoré Gabriel Riqueti de Mirabeau.

nature, Bon-Sens, Système social, Politique naturelle, Ethocratie a Morale universelle byly pouze [...] myšlenkou a dílem D'Holbacha [...]. (Topazio 1954, 187–88)

Byť je mi Topaziův závěr sympatický, stal se pochopitelně terčem kritiky. Téma ohledně Diderotovy pomoci se tím ani zdaleka neuzavřelo a na konsensus v této otázce si tak zřejmě ještě budeme muset počkat (Buckley 2010, 273). Ať je pravda jakákoli, Topazio minimálně ukázal, že toto donekonečna dogmaticky opakované tvrzení je problematičtější a zaslouží si mnohem větší pozornost, než jak se původně zdálo.

Topazio ve svém článku bohužel nevysvětluje, jak tyto teorie vznikaly, já si zde však dovolím zaspekulovat a vznést jednu možnou hypotézu. Roku 1834 vyšel krátký text s názvem „A Brief Sketch of the Life and Writings of the Baron d'Holbach“ od neznámého autora. Text sám o sobě není příliš zajímavý, na jeho úplném konci se však nachází cenná informace, kterou si zde dovolím odcitovat:

Editor vydání „Systeme de la Nature“ z roku 1822 nám sdělil, že dílo přetiskl nejen pro jeho hodnotu v obchodním (a filozofickém) smyslu, ale také proto, že se setkal s Diderotem a vypůjčil si kopii, která mu patřila. Zdá se, že tento „nový editor“ říká, že z poznámek, které byly k tomuto výtisku přidány, použil pouze ty, které byly nepostradatelné; opravil tak dřívější poznámky a také text, a to podle Diderotových poznámek. Je politováníhodné, že „nový editor“ nepomyslel na to, že by stálo za to takto vzniklé dodatky nějak odlišit.

Zdá se mi velmi pravděpodobné, že mohou po světě kolovat, či minimálně kolovala, některá vydání, jež mají takto upravené strany nebo rovnou celé kapitoly, což by mohla být jedna z příčin vzniku těchto teorií o Diderotově pomoci. Takové tvrzení by bylo jistě potřeba dále ověřit, já ho zde jen přidávám jako jednu z možných hypotéz.

2.4 Rozdělení Holbachova díla

Holbachovo dílo je poměrně často rozdělováno na tři období (Topazio 1954, 173; Treuherz 2016, 127; Devellennes 2021, 96). První částí jsou Holbachova raná polemická díla, která zahrnují především jeho tvorbu v 60. letech 18. století. Toto období je charakteristické Holbachovým odmítnutím deismu a útokem na všechna

náboženství. Vůbec první Holbachovo dílo je již několikrát zmíněné *Le christianisme dévoilé* (*Odhalené křesťanství*), jehož přesné datum vydání je však stále sporné. Podle některých to bylo již roku 1761, zdá se však, že většina literatury zatím zastává pozdější datum 1766 (Develennes 2021, 101; Röd 2020, 285). Roku 1768 byl Holbach obzvláště plodný a vydává čtyři díla, jež jsou všechna v duchu již mnohokrát zmíněného *Odhaleného křesťanství: La contagion sacrée* (*Posvátná nákaza*), *Lettres à Eugénie* (*Dopisy Evženií*), již zmíněné *Théologie portative* (*Kapesní bohosloví*) a *Les prêtres démasqués* (*Odhalení kněží*). Před vydáním *Systému přírody* vychází roku 1770 ještě dvě díla, a to *Essai sur les préjugés* a *Histoire critique de Jésus-Christ*. Některá díla v tomto období, především pak *Kapesní bohosloví*, jsou psána čistě za účelem výsměchu.

Další období přichází s vydáním Holbachova nejdůležitějšího díla *Systém přírody*. Tato kniha, často přezdíváná „bible ateismu“, vyvolala ve Francii velké pobouření a celou řadu negativních reakcí. Poměrně slavnou se stala reakce Goetheho, jenž ji označil za knihu „šedivou a mrtvou“ (Hammer 1959). *Systém přírody* se dočkal několika vydání a rychle se rozšířil do celého světa – například ve Spojených státech bylo možné nalézt kopii u Thomase Jeffersona. V tomto díle je nejsystematičtěji vyloženo celé Holbachovo myšlení – ontologie v podobě mechanického materialismu, na to navazující radikální ateismus a obhajoba morální filozofie založené na ctnosti chápanou skrze princip užitku. Kniha je psaná velmi autoritativně a jak píše historik Alan Kors: „Většina čtenářů vstoupila do nového světa.“ (Kors 1992, 277). Do této části Holbachovy tvorby bychom mohli zařadit také veřejnosti přístupnější verzi *Systému přírody*, kterou je *Zdravý rozum* vydaný roku 1772.

Poslední období je bezpochyby nejméně známé a z části stále neprozkoumané. Podle mnohých je to právě tato část, která představuje to nejoriginálnější z Holbachova myšlení (Develennes 2021, 102). Jedná se o již zmíněný *Společenský systém* (1773), *Politique naturelle* (1773), *Ethocratie* (1776), *La morale universelle* (1776) a posmrtně vydané *Eléments de morale universelle* (1790). Podle mnohých můžeme *La morale universelle* označit za Holbachovo „mistrovské dílo“ v oblasti etiky. Jestliže je *Systém přírody* označen za „bibli ateismu“, pak je *La morale universelle* „biblí etiky“. O to více je škoda, že toto dílo zatím stále nebylo přeloženo z původní francouzštiny.

Na konec této kapitoly si ještě dovolím zmínit Holbachův specifický „styl“ psaní, kolem kterého, na rozdíl od autorství jeho textů, panuje v podstatě

stoprocentní konsensus – Holbach nepíše zrovna nejlépe. Je úsměvné, že právě tato Holbachova specifičnost pomohla Topaziovi v identifikaci mnohých textů. Na konci jeho článku se tak setkáme s následujícím shrnutím, jež můžeme v různých obměnách najít u každého autora zabývajícího se Holbachem a se kterým se zcela ztotožňují:

Číst je všechna [Holbachova díla] je jako poslouchat stejnou hudbu hranou v různých tóninách či s důrazem na různé akordy. Jeho styl – můžeme-li tento plochý, neustále se opakující, vážný a monotónní způsob psaní označit jako styl – je stejně konzistentní jako myšlenkový obsah. (Topazio 1954, 188)

Je tak dost dobře možné, že je to právě Holbachův slabší stylistický výkon, jenž mohl mnohé odradit od studia jeho filozofického myšlení.

3 Mechanický materialismus

Před samotným výkladem Holbachovy ontologie bude nejprve důležité upřesnit terminologii, v níž najdeme podobný zmatek jako u psaní Holbachova jména. Při studiu francouzského osvícenství můžeme narazit na pojmy jako „francouzský materialismus“, „osvícenský materialismus“ (Hlavinka 2022, 240) či „ateistický materialismus“ (Röd 2020, 285). „Francouzský materialismus“ (v angličtině „French Materialism“) je velmi rozšířený především v anglofonním prostředí, byť se s ním velmi vzácně setkáme i v tom českém. Domnívám se, že se jedná ve všech případech o synonyma. V této práci, jak již napovídá její název, jsem se rozhodl používat termín „mechanický materialismus“, jelikož jej považuji za nejvhodnější, a to ze dvou důvodů. *Za prvé*, v Česku je již tento termín dlouhodobě zažitý, zdá se mi tak zbytečné vhnět do současného diskurzu další zmatek. *Za druhé*, podstata Holbachovy ontologie mechanického materialismu spočívá především v myšlence pohybu jakožto inherentní součástí hmoty. Termín mechanický materialismus tak považuji za nejpřesnější, jelikož nejlépe vyjadřuje podstatu Holbachova ontologického systému.

Holbachova ontologie je nejsystematičtěji vyjádřena v první polovině *Systému přírody* z roku 1770. Holbach dal na samém začátku tohoto díla ihned autoritativně najevo své filozofické postoje a na prvních stranách se rychle vypořádal s několika filozofickými problémy. Jako první nastolil ontologický naturalismus,¹⁶ jenž můžeme spatřit v podstatě na samém začátku *Systému přírody*: „[...] mimo tuto přírodu, jejíž součástí jsou všechny bytosti, nemůže nic existovat. [...] nechť [člověk] vesele souhlasí s ignorováním příčin, které před ním skrývá neproniknutelný závoj.“ (Holbach 1868, 11). Jakékoli bytosti, které člověk zasazuje mimo přírodu tak nejsou nic víc než jen produkt jeho obrazotvornosti. Následně se Holbach vypořádal s Descartovým dualismem, když tvrdil, že „člověk je bytost čistě fyzická“, a jakékoli rozdělení na dvě substance považoval za „evidentní zneužití pojmů“ (tamtéž). I když na těchto prvních stranách ještě explicitně nepopřel existenci svobodné vůle, může nám být hned od začátku zřejmé, kam bude Holbach v této otázce směřovat.

¹⁶ Podle ontologického naturalismu existuje pouze hmotný svět zkoumaný metodami přírodních věd. Odmítá existenci „imateriální“, „duchovna“ či jakékoli substance mimo přírodu.

Holbach následně představil svou senzualistickou epistemologii: „Člověk je svými smysly připoután k této univerzální přírodě; do jejích tajemství musí proniknout svými smysly; ze svých smyslů musí čerpat zkušenosti o jejích zákonitostech“ (tamtéž, 13). Holbachova inspirace je zde naprosto zřejmá a bohatě čerpá z filozofie Johna Locka, na kterého se ve svých dílech mnohokrát odkazuje. Podle Holbacha se člověk při svém bádání musí vždy vrátit ke zkušenosti a přírodní filozofii, se kterou by měl konzultovat vše – náboženství, morálku či politickou vládu. Člověk se však často poznání přírody skrze zkušenost zřídá a na pomoc si bere spíše svou obrazotvornost. Důsledky takového „zkoumání“ jsou pak jasné: „Ty nejobyčejnější účinky se [člověku] jeví jako ty nejpodivuhodnější jevy; žasne nad vším, nerozumí ničemu.“ (tamtéž).

Následně je nám představena zcela deterministická příroda. Vesmír, ono „obrovské seskupení všeho, co existuje“, představuje podle Holbacha jen hmotu a pohyb (tamtéž, 15). Nejde o nic jiného než o nepřerušovaný řetězec příčin a následků. Některé příčiny jsou podle Holbacha zcela zřejmé a je možné je pozorovat našimi smysly, některé jsou naopak smysly nepostřehnutelné, a tak se o nich dozvídáme pouze skrze účinky. Pro člověka je často velmi těžké, většinou však zcela nemožné, vystopovat původní příčiny, jelikož účinky jsou v mnoha případech své původní příčině velmi vzdáleny.

Ke konci první kapitoly se ještě Holbach věnoval definici pojmu příroda, ve francouzštině „nature“. Tento pojem je u Holbacha možné chápat dvěma způsoby. Ve svém nejširším smyslu je tím myšlen „ten velký celek, který je výsledkem seskupení hmoty pod jejími různými kombinacemi, s onou rozmanitostí pohybů, jenž nám vesmír nabízí“ (tamtéž). „Nature“ je však možné přeložit ještě jedním způsobem, a to jako „přirozenost“: „V méně rozšířeném smyslu, nebo uvažovaná v každém jednotlivci, je celek, který vyplývá z její podstaty; to jest vlastnosti, kombinace, impuls a zvláštní způsoby jednání, jimiž se odlišuje od ostatních bytostí.“ (tamtéž). Následně chtěl Holbach „varovat čtenáře jednou provždy“ před jakoukoli personifikací přírody, kterou on sám považuje pouze za abstrakci. Kdykoli se tak v textu setkáme s větou typu „příroda vytváří takový nebo takový účinek“ nejedná se o nic jiného než o to, „že účinek, o kterém se mluví, nutně pramení ze zvláštních vlastností těch bytostí, které tvoří mocný makrokosmos“ (tamtéž, 16).

3.1 Pohyb

Nyní se již dostáváme k zásadní části Holbachovy ontologie, kde, jak napovídá její samotný název, hraje klíčovou roli pohyb. Pohyb je definován možná až příliš jednoduše jako „účinek, kterým těleso buďto mění, nebo má tendenci měnit svou polohu“ (tamtéž, 16). Holbach nezabíhal do žádných fyzikálních či matematických definic. Dále nám představil vysvětlení příčiny a účinku. Příčina je věc, která uvádí jinou do pohybu nebo v ní vyvolává nějakou změnu, zatímco účinek je změna vytvořená v jednom tělese pohybem nebo přítomností tělesa jiného. Vše, co existuje, je podle Holbacha v neustálém pohybu. Je to také právě pohyb, který ustanovuje vztah mezi našimi smysly a vnějšími objekty: „[...] pouze pohybem na nás mohou tyto věci působit – známe jejich existenci – posuzujeme jejich vlastnosti – odlišujeme je od ostatních – rozdělujeme je do tříd.“ (tamtéž).

Holbach následně rozlišil dva druhy pohybu, které můžeme poznat. První je takový pohyb, při kterém se přemísťuje celá věc z jednoho místa na druhé. Takový pohyb je dle Holbacha zcela očividný a setkáváme se s ním v podstatě neustále: „Vidíme pád kamene, kutálení míče, pohyb paže nebo změnu její polohy.“ (tamtéž, 17). Druhý pohyb je „vnitřní neboli skrytý“. Takový pohyb není možné přímo vnímat smysly a poznáváme jej tak pouze na základě účinků, které následně produkuje. Mezi příklady takového pohybu můžeme zařadit například vnitřní pohyb odehrávající se uvnitř rostlin či organismů při jejich růstu, nebo, což je pro Holbacha jistě mnohem zajímavější, pohyb odehrávající se uvnitř člověka, tedy „[...] jeho intelektuální schopnosti, jeho myšlenky, jeho vášně, jeho vůle“ (tamtéž). Holbach uznává nepoznatelnost tohoto vnitřního pohybu, nabízí však řešení, které bychom dnes zřejmě označili za behavioristické. Je to pouze díky vnějším projevům, pomocí kterých můžeme soudit jeho vnitřní uspořádání: „Když tedy vidíme muže utíkat, soudíme, že je vnitřně poháněn vášní strachu.“ (tamtéž).

Holbach dále kritizoval rozlišení na „získaný“ a „spontánní“ pohyb, jež považuje za umělé. Zatímco získaný pohyb je například ten, který poskytuje plachtám lodi vítr, spontánní pohyb je například pohyb člověka, jenž podle některých disponuje na ničem nezávislou svobodnou vůlí schopnou vykonávat naprosto samovolný pohyb. Když však budeme podle Holbacha striktní, zjistíme, že žádný pohyb nemůžeme označit jako spontánní. Nic v přírodě, ani člověk, se nemůže pohybovat spontánně. Stejně umělé je také jakékoli rozlišení na „živé“

a „mrtvé“ síly. Obě „jsou síly stejného druhu, jen se projevují jiným způsobem“ (tamtéž, 18).

Poslední rozlišení, které Holbach považoval opět za umělé a jemuž věnoval poměrně velkou pozornost, je rozdělení na řád (*ordre*) a chaos (*désordre*). Podle Holbacha tato slova dříve znamenala pouze vytvoření jakýchsi idejí. Řád si lidé vytvořili poté, co začali v přírodě pozorovat „nutný, pravidelný a periodický pohyb“ (tamtéž, 33). Ve svém nejjednodušším významu není tento řád nic jiného než lidský způsob vnímání různých vztahů v přírodě, v nichž se projevuje spřízněnost či soulad s našimi představami. Člověk zkrátka vnutil vnějšímu světu svůj vlastní specifický způsob myšlení. Stav, kdy vnější svět přestal korespondovat s naší představou, jsme pak nazvali „chaosem“. Podle Holbacha je vše v přírodě nutné a jakákoli představa řádu či chaosu nemůže mít „absolutní existenci“ (tamtéž). Jak dodává Holbach: „každá věc je nezbytná“ (tamtéž). Obě koncepce patří pouze našemu rozumu, a tak s nimi s jakožto metafyzickými představami nemůže ve vnějším světě nic korespondovat. Tyto pojmy však podle Holbacha mohou mít ještě jiný význam, a to v případě, že je vztáhneme čistě na přírodu. V takovém případě není řádem myšleno nic víc než pouhá pravidelná posloupnost fenoménů, které jsou výsledkem neměnných zákonů. Chaos však zůstává pouze relativní představou, jež se vztahuje na fenomény, při kterých je nějaká věc narušena ve své existenci. Z pohledu přírody se však o žádné narušení nejedná. V přírodě zkrátka nic jako řád a chaos existovat nemůže. Dovedeno do důsledků, v přírodě neexistuje náhoda, a, což je pro Holbacha jistě důležitější, nemohou tak existovat ani zázraky.¹⁷

Do této chvíle bychom Holbacha ještě stále mohli chápat jakožto deistu, nyní se však dostáváme k samotné podstatě Holbachova mechanického materialismu a k jeho bezpochyby nejproblematičtější části. Holbach nejdříve odpověděl na otázku, odkud se vlastně vzala hmota. Pro Holbacha existovala hmota vždy, hmota je nezničitelná, a tedy ani nemohla mít počátek, žádného prvotního stvořitele. Hmota zde vždy byla a vždy bude. Odkud se ale vzal pohyb? Pohyb je podle Holbacha naprosto inherentní součástí hmoty; jakmile existuje hmota, musí nutně existovat také pohyb:

¹⁷ „As for those effects, which are called *miracles*, that is to say, contrary to the immutable laws of nature, such things are impossible.“ (Holbach 1868, 35).

[...] pohyb je totožný s hmotou, existoval od věčnosti, pohyb je nezbytným důsledkem existence hmoty [...]. Hmota bez vlastností by byla pouhým nic: proto, jakmile hmota existuje, musí jednat. (tamtéž, 22)

Holbach zde vycházel mimo jiné z poznatků anglického biologa a kněze Johna Needhama a jeho experimentů popsaných v díle *An Account of Some New Microscopical Discoveries* z roku 1745. Needham smíchal vodu s moukou a směs následně uzavřel do nádoby, v níž bylo po několika dnech možné pod mikroskopem pozorovat živé organismy „užívající si života“. Needham se však ve svých závěrech mýlil, nepozoroval žádnou „životní sílu“, jenž spontánně generuje život, nýbrž jen fermentaci kvasinek. I přesto se mnozí doboví myslitelé jako Holbach, Diderot či La Mettrie odkazovali na tento experiment jako na další důkaz pro onen základní předpoklad mechanického materialismu, totiž že pohyb je inherentní součástí hmoty. Holbach vytvořil z neustálého pohybu ontologický závěr – jestliže je z tohoto pohybu, jenž společně s hmotou existoval od věčnosti, možné vytvořit život, není důvod pro žádného inteligentního tvůrce, což má za následek Holbachovo odmítnutí deismu.

Tato Holbachova představa o pohybu jakožto esenciální vlastnosti hmoty však není originální. Ve skutečnosti byl Holbach ovlivněn celou řadou myslitelů již od antiky, která se zdá být častým zdrojem pro filozofy 18. století. Toto hylozoistické pojetí hmoty inherentně spjaté s pohybem můžeme nalézt již u Epikúra či Lucretia. Holbach údajně vlastnil dvanáct různých vydání Lucretiovy básně *O přírodě*, čemuž jistě pomohl jeho blízký přítel Naigeon, jenž se sám na jednom z těchto vydání podílel (Manuel 1967, 146; Kors 1992, 293). Avšak zřejmě největší vliv měl na Holbacha irský filozof John Toland, jenž ve svém díle z roku 1704 *Letters to Serena* věnoval celou kapitolu právě myšlence, že pohyb je inherentní součástí hmoty.¹⁸ Originalita Holbacha a ostatních představitelů mechanického materialismu tak spočívala spíše ve využití novějších „vědeckých“ poznatků Needhama či Abrahama Trembleyho.¹⁹ Novinkou byla také mnohem dalekosáhlejší aplikace této myšlenky, jelikož zaútočila na představu nadpřirozené bytosti jakožto původce energie.

¹⁸ Konkrétně se jedná o pátou kapitolu s názvem „Motion Essential to Matter“ (Toland 1704, 163–239).

¹⁹ Trembley experimentoval s nezmary z řádu polypovců, které rozdělil na několik částí a následně pozoroval jejich samostatnou regeneraci.

Nepochybně velkou inspirací je zde také Descartes a Newton. Jak Descartova, tak Newtonova mechanika jsou však pro Holbacha užitečné jen jako metoda, avšak vyžadující jisté úpravy. Karteziánská mechanika může posloužit jako princip, nicméně v ní musí dojít k odstranění předpokladu o pohybu jakožto daru od Boha a ke sloučení tohoto pohybu s hmotou. „K vytvoření vesmíru Descartes žádal pouze hmotu a pohyb“, Holbach odpovídá: „Pohyb je způsob bytí, který hmota odvozuje ze své zvláštní existence.“ (Holbach 1868, 22). Holbach tak poukazuje na nesprávnost Descartova požadavku – je nesmyslné požadovat zvlášť hmotu a pohyb, jelikož pohyb, jak již bylo řečeno, je neoddělitelnou součástí hmoty. Stejně úpravy vyžaduje také newtonovská mechanika, která Holbachovi poslouží jako metoda pouze tehdy, bude-li opravena ve svém principu, tedy když dojde ke sloučení síly, pohybu a hmoty.

Na závěr této podkapitoly bych ještě rád detailněji popsal, co považuji za základní myšlenku mechanického materialismu a jací jsou dle mého jeho hlavní představitelé. Za nejdůležitější zástupce tohoto směru považuji La Mettrieho, Diderota, Helvétia, Naigeona a pochopitelně také Holbacha. Všichni tito filozofové zastávali stejné základní stanovisko ohledně neoddělitelnosti hmoty a pohybu, hmota bez pohybu vůbec nemůže existovat. Zároveň také tvrdí, že hmota spolu s pohybem existuje od věčnosti a je možné pouze skrze ně spontánně vytvořit život. Naprosto tak odmítají potřebu supernaturální bytosti pro vznik vesmíru či života. Do této skupinky mechanických materialistů jsou však často zařazováni také Descartes či Newton. Tito myslitelé byli mechanickým materialistům nepochybně velkou inspirací, avšak s tvrzením o propojení hmoty a pohybu by jistě nesouhlasili. Descartes v rámci *res extensa* zastával mechanistický postoj vůči přírodě, zvířatům a lidem, i zde byl však deista a pohyb s hmotou nesjednocoval (Descartes 1998). Tvrdit, že byli Descartes a Newton mechanickými materialisty stejně jako Holbach, je zkrátka zavádějící, jelikož zastávali velmi rozdílná základní stanoviska. Dovedeno do důsledků – někdo musí z kola mechanických materialistů ven, a tím někým by dle mého měl být Descartes a Newton, kteří lépe zapadnou do kategorie pouhých mechanistů.

3.2 Svobodná vůle²⁰

Z odmítnutí jakéhokoli spontánního pohybu a podřízení všeho univerzální nutnosti plyne jeden zásadní důsledek, kterému Holbach věnoval především šestou kapitolu *Systému přírody*. Podle Holbacha pochází velká část lidských pochybení z onoho velmi rozšířeného omylu, totiž že člověk je schopen spontánního pohybu zcela nezávislého na jinak absolutně platných, univerzálních přírodních zákonech – zkrátka, že je obdařen svobodnou vůlí. Podle Holbacha je zarážející, jaké množství lidí toto přesvědčení zastává, a už před dvě stě padesáti lety si stěžoval na rozšířenost tohoto i v současnosti stále převládajícího názoru:

Jakkoli je základ tohoto názoru, v němž by měla veškerá zkušenost ukazovat na omyl, mělký, je v dnešní době převažující a u velkého množství lidí, jinak nesmírně osvícených, se vydává za nespornou pravdu. (tamtéž, 88)²¹

Dnes můžeme v problematice svobodné vůle zastávat tři základní stanoviska – kompatibilismus, libertarianismus a tvrdý determinismus. V současné filozofii je toto dělení ještě mnohem jemnější, ale pro potřeby této podkapitoly by mohlo základní rozdělení stačit. Kompatibilismus uznává ideu deterministického světa, zároveň ale obhajuje existenci svobodné vůle. Libertarianismus determinismus neuznává, a zastává tak existenci svobodné vůle. A jako poslední tvrdý determinismus, v němž je svět zcela deterministický, a svobodnou vůlí tak disponovat nemůžeme. Determinismus je tedy filozofický postoj, podle něhož je veškeré dění reality předem nevyhnutelně určeno. V deterministickém universu je obhajoba svobodné vůle přinejmenším velmi složitá, ne-li, jak se domnívá právě Holbach, zcela nemožná. Holbach je naprosto nekompromisní a z dnešního pohledu bychom jej bez problému označili za tvrdého deterministu. Člověk nedisponuje svobodnou vůlí ani na okamžik svého života – od narození až do smrti je součástí nekonečného řetězce příčin a následků, ze kterých není možné uniknout.

Podle Holbacha byla představa člověka jakožto naprosto svobodného činitele přijata za nezpochybnitelný axiom především ze tří důvodů. *Za prvé*, obhajoba

²⁰ Tato podkapitola se nebude zabývat důsledky plynoucími z Holbachova stanoviska ohledně svobodné vůle. Ty budou postupně naznačeny v následujících kapitolách.

²¹ Zastánci tvrdého determinismu si při této větě mohou jen povzdechnout, situace se totiž, zdá se, příliš nezměnila. Podle posledního průzkumu PhilPapers z roku 2020 zastává v problematice svobodné vůle stanovisko tvrdého determinismu pouze 12,2 % profesionálních filozofů (Bourget a Chalmers 2014, 15).

svobodné vůle je naprosto klíčová pro představu posmrtně trestajícího Boha (tamtéž). *Za druhé*, i kdyby svobodná vůle ve skutečnosti neexistovala, je výhodné její existenci alespoň předstírat. Mnozí se totiž domnívají, že má údajně pozitivní důsledky pro společnost, jelikož v případě její absence by nebylo možné trestat (či odměňovat) člověka za jeho činy (tamtéž, 89).²² A *za třetí*, přesvědčení o existenci svobodné vůle u lidí posloužilo jako kritérium pro demarkaci lidské a zvířecí říše (tamtéž). Člověk má tak díky této speciální výsadě naprosté nezávislosti navrch oproti zbytku přírody.

Holbach nicméně všechny důvody ve prospěch existence svobodné vůle odmítl a navrhl dva jednoduché, na sebe navazující myšlenkové experimenty poukazující na nedostatky vyplývající z přijetí této iluze. Nejprve si máme představit vyčerpaného žíznivého člověka, jenž před sebou najednou spatří fontánu. Holbach se následně ptá: „[J]e dostatečným pánem sebe sama, aby si přál či nepřál onen předmět schopný uspokojit tak živou touhu?“ (tamtéž, 90). Bezpochyby se připustí, že běžný člověk by se za těchto okolností napil. „Avšak“, pokračuje Holbach, „pokud mu v následujícím okamžiku sdělíme, že voda, po které tak horlivě touží, je otrávená, zdrží se jí navzdory své vehementní žízni.“ (tamtéž). Člověk je v obou případech řízen nutností, v prvním jej determinovala k pití, avšak po odhalení, že je voda otrávená, jej determinuje k abstinenci. Motiv je však u obou stejný – potřeba zachování sebe sama. Mohli bychom nicméně namítnout situaci, kdy je člověk až příliš žíznivý a napije se i otrávené vody, čímž by údajně svobodně překonal svůj pud sebezáchovy. Podle Holbacha jsme však touto poznámkou nic nezískali. U takového člověka pouze vyhrál pud žízně před pudem sebezáchovy. Vůle nebo, jak říká Holbach, „spíše mozek“ (tamtéž) se tak ocitá ve stejné situaci jako mísa, „která sice dostala impuls, který ji žene přímočaře vpřed, ale je ze svého průběhu vychýlena, kdykoli jí síla nadřazená té první donutí změnit svůj směr“ (tamtéž).

Nyní si však představme člověka, kterého by výše uvedené argumenty nepřesvědčily a svou svobodnou vůli by se snažil dokázat pohybem své ruky, což lidé běžně používají jakožto důkaz své absolutní svobody. Nicméně ani případným pohybem ruky nic nezískáme: „[S]amotná touha projevit tuto vlastnost, jež byla vzrušená sporem, se stává nezbytným motivem, který rozhoduje o jeho vůli [...]“

²² V dnešní terminologii bychom takovéto stanovisko označili za fikcionalismus či iluzionismus.

(tamtéž, 95). Co si tento člověk neuvědomuje a co jej utvrzuje v přesvědčení, že koná zcela svobodně, je to, že „nerozezná skutečný motiv, který ho vede k činu, totiž touhu přesvědčit svého oponenta“ (tamtéž). Kdyby však v zápalu hádky dále naléhal: „Cožpak nejsem pánem své svobody, kdybych teď vyskočil z okna?“ (tamtéž). Ani tento protiargument nebude dostatečný. Je nepravděpodobné, že by člověk překonal svůj pud sebezáchovy a obětoval svůj život jen pro dokázání svého argumentu. I kdyby však v zápalu hádky z okna opravdu vyskočil, na situaci by to opět nic nezměnilo, jen by vyhrál zase jiný pud – v tomto případě pud vyhrát hádku. Celá argumentace je následně završena takto:

Ve skutečnosti není žádný rozdíl mezi člověkem, kterého někdo z okna vyhodí, a člověkem, který se z něj sám vrhne, rozdíl je pouze v tom, že v prvním případě přichází impuls okamžitě zvenčí, zatímco to, co určuje pád ve druhém případě pramení z jeho podivného stroje, jehož vzdálenější příčina je však opět vnější. (tamtéž, 95–96; poznámka pod čarou)

Ať už konáme jakkoli a snažíme se naši svobodu rozhodování dokázat třeba i fatálním vyskočením z okna, nebudeme nikdy opravdu svobodní. Iluze svobodné vůle pak pramení především z nevědomosti příčin ovlivňujících naše jednání. Velká část našeho jednání je řízena obrovským množstvím příčin, jejichž kompletní vystopování je pro člověka nemožné. Mylně se tak domníváme, že příčinou našeho jednání je naše vůle. Byť se Holbach v problematice svobodné vůle na nikoho neodvolává, domnívám se, že velkou inspirací byl v tomto ohledu Spinoza. Některé pasáže *Systému přírody* jsou téměř identické s těmi ve Spinozově *Etice*.²³

Na rozdíl od Holbacha si lidé běžně nepředstavují vůli jakožto mozek, nýbrž spíše jako od těla zcela oddělenou imateriální substanci. Zatímco tělo je uvězněno v materiálním světě a podléhá univerzálním zákonům přírody, tato druhá substance se těmto zákonům údajně vymyká, díky čemuž si můžeme užívat svobodnou vůli. Holbach, jak již bylo zmíněno v úvodu této kapitoly, považoval rozdělení člověka na dvě složky za naprosto absurdní. Člověk si nedokázal představit pravé příčiny svého jednání, a začal si tak vymýšlet vágní, nicneříkající slova jako „spirituální“ či „imateriální“: „Člověk vždy věřil, že svou neznalost věcí napraví vymýšlením slov,

²³ Srov. se Spinozovou *Etikou*: „A tak nás naše zkušenost stejně jako náš rozum jasně poučují, že lidé se pokládají za svobodné jen proto, že jsou si vědomi svého jednání, ale o příčinách, které je determinují, nevědí vůbec nic. Nevědí také, že rozhodnutí mysli nejsou nic jiného než samy pudy, které jsou podle momentální dispozice těla různé.“ (Spinoza 2004, 111–12).

kterým však nikdy nemohl přiřadit žádný skutečný smysl nebo význam.“ (tamtéž, 43).

3.3 Původ člověka²⁴

Před přikročením k Holbachovu ateismu bych ještě rád krátce popsal Holbachův pohled na vznik člověka. Holbacha tato otázka zajímala jen okrajově, ať už byli lidé stvořeni jakkoli, muselo to být pouze v souladu s přírodními zákony, nikoli supernaturálním stvořitelem. Přesto této problematice nakonec věnuje několik stran. Holbach bral Needhamův experiment vážně a vyvodil z něj ještě jednu hypotézu, totiž hypotézu o původu člověka: „Analogicky, produkce člověka [...] by nebyla o nic úžasnější než produkce mikroorganismu z mouky a vody.“ (tamtéž, 20). Holbach se dále zamýšlel nad původem člověka v šesté kapitole *Systému přírody*, kde považoval za možné dvě teorie. Buďto nebyl člověk stvořen nikdy a jeho existence je věčná, nebo je člověk „okamžitým výtvořem přírody“ podobně jako ony mikroorganismy z mouky a vody. Holbach nejprve považoval obě teorie za možné, nakonec se však přeci jen přiklonil k variantě druhé, jež se mu jevila pravděpodobnější.

Holbach se tedy domníval, že je člověk produktem přírody vytvořeným v průběhu času na této zeměkouli, jež se řídí svými specifickými přírodními zákony. Člověk by tak neexistoval vždy a jeho stáří by mělo zhruba odpovídat stáří Země. Holbach však namítl, že Země nemusela mít vždy svou současnou podobu, a je tak možné, že člověk vznikl až v nedávné době, kdy byly podmínky pro jeho vznik příznivé. Všechna zvířata či rostliny jsou však zcela jistě výtvořem specifických podmínek na této planetě. Pokud by se tyto podmínky nějakým způsobem změnily, začala by příroda produkovat opět jiné organismy, specifické těmto novým podmínkám. Stejně jako se určitým rostlinám daří jen v některých částech naší planety a jejich vzhled je uzpůsoben lokálními podmínkám, i člověk má například jinou barvu pleti v závislosti na klimatu, ve kterém se nachází. Své bádání však nakonec Holbach o dva roky později vzdal a ve *Zdravém rozumu* otevřeně přiznal svou nevědomost v této otázce:

²⁴ Tato krátká podkapitola částečně doplňuje podkapitolu 4.1 Původ náboženství.

Odkud pochází člověk? Jaký je jeho prapůvod? Je výsledkem náhodného shluku atomů? Byl první člověk skutečně stvořen z hlíny? Nevím. Člověka pokládám za výtvar přírody stejně jako všechno ostatní. Byl bych stejně na rozpacích, kdybych vám měl vyložit, jak vznikly první kameny, první stromy, první lvi, první sloni, první mravenci, první žaludy atd., jako kdybych měl vysvětlit původ lidského rodu. (Holbach 1959, 28)

Holbachovým cílem pochopitelně nebylo detailně vysvětlit vznik člověka, nakonec on sám v této otázce přiznal porážku. Spíše šlo jen o poukázání na alternativní a zřejmě také pravděpodobnější hypotézy o vzniku člověka či života obecně. Holbach se zkrátka snažil ukázat, že na vzniku člověka, ať už k němu došlo jakkoli, není nic zázračného či magického, nic, co by vyžadovalo zásah jakékoli supernaturální bytosti, jejíž samotnou existenci se pokusil vyvrátit.

4 Radikální ateismus

V otázce víry a náboženství je důsledek Holbachovy ontologie jasný – zcela explicitní militantní ateismus. Holbachův útok na náboženství je v kontextu doby opravdu ohromující – ve svých dílech nazýval církev „bídými pronásledovateli“, „pobožnými lidožrouty“ (tamtéž, 122) a teologii považoval za „ustavičnou urážku lidského rozumu“ (tamtéž, 12). Jak napsal Diderot své milence Sophie Volland: „V domě Páně prší bomby; vždycky se třesu, že bude některému z těch bezohledných dělostřelců ublíženo.“²⁵

Byť je Holbach poměrně často označován za prvního takto explicitního ateistického myslitele, není to tak docela pravda. Pokud bychom chtěli být opravdu důslední, za prvního ateistu v moderním slova smyslu bychom zřejmě označili německého studenta teologie Matthiase Knutzena, který již v polovině 17. století vydával kratší ateistické spisy.²⁶ Poměrně běžněji se však uvádí francouzský kněz Jean Meslier (1664-1729). Meslier působil téměř celý svůj život jakožto obyčejný katolický kněz v malé vesnici Étrépigny jen pár kilometrů od hranic s Belgií. Po jeho smrti bylo však mezi pozůstalostmi objeveno rozsáhlé dílo s názvem *Le Testament* (*Závěť*), o jehož rozšíření se postaral především Voltaire, jenž ve svém dopise d'Alembertovi píše: „Chvěl jsem se hrůzou, když jsem to četl. Svědectví faráře, který umíraje prosí Boha za odpuštění, že hlásal křesťanství, může prokázat velikou službu volnomyšlenkářům.“ (Meslier 1960, 682). Meslier představil ve svém textu do té doby naprosto nevídaný militantní ateismus a striktní materialismus.²⁷ Není divu, že jej Holbach použil jakožto pseudonym pro své dílo *Zdravý rozum*.

Hlavní inspirací Holbachova ateismu je především Hobbes a jeho pokračovatelé, a to především díky jejich větší troufalosti a celkově pevnějšímu přesvědčení, což jsou vlastnosti, které byly Holbachovu radikálnímu myšlení jistě sympatické (Topazio 1956, 252). Holbach měl oproti svým současníkům několik

²⁵ Tato citace pochází z třetího svazku Diderotovy korespondence vydaném roku 1831, kde se nachází na straně 49, v dopise s pořadovým číslem 120.

²⁶ „[T]he only person on record, who openly professed and taught atheism. It is said he had about 1000 disciples in different parts of Germany.“ (Mortimer 1789, 263).

²⁷ Meslier v úvodu *Závěti* píše: „Vynasnažím se, pokud bude v mých silách, vyvést vás – třeba pozdě – z nesmyslných bludů, v nichž jsme se všichni do jednoho k svému neštěstí narodili a žili a ve kterých jsem vás bohužel musel udržovat. Říkám bohužel, protože mi bylo opravdu trapné, že mám takovou povinnost. Proto jsem se jí také zhošťoval velmi nedbale, jak jste si mohli povšimnout.“ (Meslier 1960, 33).

výhod, které mu umožňovaly do té doby opravdu nevídaný útok na náboženství. Jak již bylo zmíněno v úvodu této práce, Holbach měl dobré kosmopolitní vzdělání, byl finančně velmi dobře zajištěn, disponoval obrovskou knihovnou, a, což je nepochybně nejdůležitější, po celý svůj život se mu dařilo udržet v absolutní anonymitě a na rozdíl od svých přátel se tak nemusel bát případných perzekucí. Holbachovým hlavním cílem bylo křesťanství, na rozdíl od svých současníků se však nespokojil s pouhým poukazováním na některá náboženská dogmata či na zneužívání lidí církví. Holbach požadoval zničení celého základu náboženství, a jeho hlavní útok tak vedl na samotnou existenci boha:

Zeptejte se nějakého prostého člověka, věří-li v boha? Bude překvapen, že vůbec můžete o tom pochybovat. Zeptejte se ho potom, co si představuje pod slovem bůh; přivedete ho do velkých rozpaků. Ihned poznáte, že s tímto slovem, které neustále opakuje, není s to spojit žádnou skutečnou představu. (Holbach 1959, 91)

Holbach si před nastolením svého pozitivního ateismu potřeboval nejprve připravit půdu, což již částečně provedl nastolením své ontologie, nyní však přichází ještě dva úkoly. *Za prvé*, před samotným útokem na náboženství chtěl Holbach nejprve vysvětlit jeho původ a objasnit vznik náboženských představ. *A za druhé*, musel napadnout filozofické argumenty, jež náboženství a existenci nadpřirozených bytostí ospravedlňují.

4.1 Původ náboženství

Mnoho myslitelů 18. století poukazovalo na vztah mezi strachem a náboženstvím, byť ani v tomto nebyli zcela novátorští. I v těchto oblastech čerpali především ze spisů řeckého a římského starověku, které byly do křesťanské společnosti znovu zavedeny v renesanci (Manuel 1967, 143). Holbach volně spojil euhemerismus²⁸ a již zmíněnou teorii strachu za účelem zredukovat původ náboženství na zcela všední událost (tamtéž, 228). Holbachovi se však do teorie strachu přesto podařilo vnést alespoň nějakou originalitu: „*Système de la nature* [...] vnímá náboženství jakožto důsledek přirozené náchylnosti člověka k bolesti. Tato doktrína byla nadčasová a její

²⁸ Podle euhemerismu mají různé mytologie svůj základ v reálných událostech či osobách. Původně běžná historka se díky různým převypravováním a zveličováním stává postupně mýtem s nadpřirozenými prvky.

podobnost s druhou částí Freudova díla *Civilization and Its Discontents* je ohromující.“ (tamtéž, 237).

Holbach si očividně liboval v poukazování na prvotní konzumenty náboženství: „Zakladatelé náboženství se obracejí vždy na lidi primitivní, nevědomé a hloupé; pro ně vytvořili bohy, náboženské obřady, mythy a zázračné i hrůzostrašné báchorky.“ (Holbach 1959, 16). Podle Holbacha pak lidé nezkoumají původ svého strachu a obav. Člověk si tak skrze ignorantství a obrazotvornost začne vytvářet různé objekty či ideje, které však „nemají žádnou skutečnou existenci, jsou to slova bez významu“ (Holbach 1868, 163). Jestliže mají Aristotelés a Locke pravdu a všechny naše myšlenky vstupují do mysli pouze skrze smysly, pak jsou veškeré snahy o představení si něčeho smyly nepozorovatelného absurdní. Holbach následně kritizoval Locka a jeho pokračovatele za nepochopení důsledků plynoucích z této myšlenky pro teologii. Slova mají význam pouze tehdy, jestliže označují nějakou smyslovou zkušenost, avšak slova jako „duch“, „imateriální“ či „božství“ z žádné smyslové zkušenosti nevycházejí. Holbach tak doporučoval následující řešení:

Kdykoli se tedy slovo nebo jeho myšlenka nespojí s nějakým smysly vnímatelným předmětem, ke kterému může být vztaženo, je toto slovo nebo tato myšlenka bez významu, postrádá smysl: člověk by udělal nejlépe, kdyby tuto myšlenku vypudil ze své mysli a vymazal ze svého jazyka. (tamtéž, 79)²⁹

V návaznosti na Holbachovu ontologii ani velmi vzdělaný či pozorný člověk nemůže odhalit všechny příčiny, jež vedou člověka k bolesti či strachu. Holbach byl však v tomto ohledu poměrně optimistický. Člověk se zřejmě nikdy nedokáže zbavit svých úzkostí z nenaplněných potřeb, je však možné zmírnit, či dokonce zcela eliminovat strach z neznámých příčin. Odpovědí na tento strach se tak stává věda a její poznání. Jestliže člověk pozná opravdové fungování přírody a příčiny jeho utrpení, jeho strach se postupně zmírní, či dokonce zcela vymizí. Pokud však tyto příčiny neodhalí:

²⁹ Podobnost některých Holbachových myšlenek s filozofií mnohem pozdějších myslitelů 20. století je ohromující a některé pasáže *Systému přírody* opravdu silně připomínají zástupce analytické filozofie. Velkou podobu spatřuji s verifikacionismem Rudolfa Carnapa, podle kterého mají význam jen pojmy, jež mohou být přímo nebo zprostředkovaně odvozeny z materiální skutečnosti (Carnap 1991).

[...] jeho strach se zvětší; jeho obavy se zdvojnásobí; jeho představivost ho svede na scestí; zveličuje jeho zlo; maluje neuspořádaně tyto neznámé předměty svého děsu; následně si vytvoří analogii mezi nimi a těmi úžasnými předměty, které už zná, navrhne si prostředky, které obvykle používá, aby zmírnil jejich hněv; používá podobná opatření, aby zmírnil hněv a odzbrojil sílu skryté příčiny, která plodí jeho nepokoje a znepokojuje jeho obavy. Je to jeho slabost, podporovaná nevědomostí, která jej činí pověřčivým. (tamtéž, 165)

Lidské představy o bozích a nadpřirozených bytostech rozhodně nebyly vždy stejné, naopak docházelo k pomalému vývoji. Holbach popsal vývoj lidské pověřčivosti a náboženských představ, která má podle něj tři stádia. Člověk, jenž původně nechápal povahu ani těch nejjednodušších jevů, připisoval nadpřirozené schopnosti téměř všem předmětům a žvlům přírody. Postupně však byly za tyto jednotlivé přírodní jevy dosazeny jakési nadpřirozené bytosti, které těmto žvlům či přírodním objektům vládly. V poslední fázi došlo ke sjednocení všech těchto „bohů“ do jednoho, a vytvořila se tak představa jakési „suverénní inteligence – ducha – univerzální duše, která uvádí tuto přírodu a její části do pohybu“ (tamtéž, 170).

Takovéto dělení nápadně připomíná mnohem pozdější myslitele, například „zákon tří stádií“ od zakladatele pozitivismu Augusta Comta, avšak s tím rozdílem, že Holbach tato stádia pouze popisoval a nevytvořil z nich univerzální zákon. Holbachova analýza náboženského vývoje se však shoduje také s fázemi, které načrtl Sigmund Freud o sto padesát let později v *Budoucnosti jedné iluze* a jenž nazývá animismus, polyteismus a monoteismus (Buckley 2010, 295). Ve stejném roce pak vychází ještě jedno přelomové dílo, totiž *Proč nejsem křesťanem* od analytického filozofa Bertranda Russella, který nepřímou navázal právě na osvícenství a stejně jako Holbach vnímal původ náboženství ve strachu.³⁰ Můžeme zde také poprvé vidět Holbachův antiteistický přístup. Analýza původu náboženství neslouží pouze jako teoretický popis, podle Holbacha má mít tato teorie praktické využití – zničení veškerého náboženství: „Stvořila-li bohy neznalost přírody, pak je poznání přírody určeno k tomu, aby je zničilo.“ (Holbach 1868, 174).

³⁰ „Myslím, že z valné části se náboženství zakládá v první řadě na strachu.“ (Russell 1961, 20).

Tento návrat k přírodě paradoxně není zcela v rozporu s původem náboženství. Člověk totiž původně vnímal a uctíval pouze materiální věci, za kterými nehledal žádné supernaturální příčiny ani si nepředstavoval žádnou oddělenou imateriální substanci. Takový člověk podle Holbacha „[...] nikdy nevystoupil z viditelné přírody, aby hledal zdroj toho, co se mu přihodilo, nebo těch jevů, jichž byl svědkem. Jelikož všude viděl pouze hmotné účinky, připisoval je příčinám stejného rodu.“ (tamtéž, 175). Tito „divoši“, jak je Holbach nazýval, měli navíc v podstatě pravdu o zdroji pohybu, jelikož věřili, že se konkrétní předměty pohybují samy od sebe ze své vlastní energie. Chyba nastala až tehdy, když se tyto jednotlivé energie začaly personifikovat, což se nyní pokusím vysvětlit.

Podle Holbacha zřejmě nikdy nebudeme moci objasnit původ člověka,³¹ je však jednoduché vysvětlit zrod mnoha národů. Člověk začínal vždy jako divoch³² v „putujících hordách“ a vytvářel společnost až ve chvíli, kdy jej sjednotil „misionář či zákonodárce, od něhož dostávali výhody, který jim dal bohy, názory a zákony“ (tamtéž, 177). Misionáři nepochybně darovali těmto společnostem cenné vědomosti, ovšem za cenu indoktrinace náboženství. Zároveň začali k lidem promlouvat pouze skrze „bajky, alegorie a hádanky“, k nimž si zároveň vyhrazovali výhradní právo na interpretaci: „Tento tajemný tón považovali za nutný, ať už to bylo zastíněním vlastní nevědomosti, nebo ať už to bylo pro zachování jejich moci nad neinformovanými, kteří většinou jen respektují to, co je nad jejich chápání.“ (tamtéž, 179). Různé interpretace navíc vždy sloužily vlastním zájmům těchto misionářů a jejich původ se nacházel buďto v jejich „bláznivé představivosti“, nebo jednoduše v možnosti podvádět ostatní. Tento proces pokračoval tak dlouho, dokud se příroda stala naprosto neznámou a původní primitivní ideje byly zapomenuty a nahrazeny množstvím fiktivních bytostí: „tak byla nakonec personifikována celá příroda včetně všech jejích částí.“ (Holbach 1868, 177). Nejprve byl každý objekt přírody považován za boha, tito bohové však byli postupně personifikováni. Nakonec vznikl monoteismus spojením všech těchto božstev v jednu bytost, bohužel však za cenu naprosto si odporujících vlastností: „Nepostižné vlastnosti, o nichž theologové věčným sněním rozhodli, že musí nutně přináležeti bytosti, o níž nemají ponětí. Tyto vlastnosti se zdají nevěřícím neslučitelné, ale porovnají se mezi sebou, když se o tom neuvažuje.“ (Holbach 1957, 139). Tuto neslučitelnost se snaží theologové překonat

³¹ Viz podkapitola 3.4 Původ člověka na straně 29.

³² „The savage is a being who lives in a perpetual state of infancy, who never reaches maturity unless some one comes to draw him out of his misery.“ (Holbach 1868, 175).

tím, že před každou jednotlivou (lidskou) vlastnost přiřadí nekonečno – nekonečně moudrý, nekonečně dobrý či nekonečně mocný.

Takto vzniklo podle Holbacha náboženství a nakonec i křesťanský Bůh, který však, jak Holbach neustále připomínal, nebyl žádná metafyzická bytost, ale „jen slovo“ (Holbach 1868, 171; poznámka pod čarou). Lidé ve skutečnosti neuctívali nic víc než sami sebe, jelikož všemu přiřazovali přehnané lidské vlastnosti.

4.2 Kritika Božích atributů Samuela Clarka

Poté, co Holbach popsal vývoj a historii náboženství, přesunul svou pozornost k argumentům ve prospěch Boží existence. V *Systému přírody* věnoval zvláštní pozornost argumentům anglického filozofa a člena anglikánské církve Samuela Clarka, jenž ve svém díle z roku 1705 *A Demonstration of the Being and Attributes of God* představil dvanáct tvrzení, jež měly dokázat existenci Boha. Holbach je postupně všechna prošel a poukázal na nedostatky v každém z nich.

Doktor Clarke, jak jej Holbach nazýval, začal prvním tvrzením: „Něco existuje od věčnosti“. Holbach ihned přitakal, avšak zároveň dodal, že toto „něco“ není nic jiného než hmota. Hmota je totiž nezničitelná a jako taková nemohla mít žádný počátek, a musela tudíž existovat věčně. Clarke však pokračoval a tvrdil, že tato bytost existující od věčnosti je „neměnná a nezávislá“. Holbach opět namítl, že stejná tvrzení můžeme vztáhnout na hmotu. Hmota je neměnná v tom smyslu, že se z ní nemůže z ničeho nic stát něco zcela jiného, může pouze měnit svou formu, ale nikoli sama sebe. Ke svému pohybu a vůbec ke všemu, co tato hmota dělá, nepotřebuje nic víc než sama sebe, proto ji můžeme označit za nezávislou. Třetí tvrzení pak říká, že tato bytost je samostatně existující, tedy nutná. Holbach namítl, že toto tvrzení je jen opakováním prvního a ptal se, „proč by tato hmota, která je nezničitelná, neměla být samostatně existující?“ (tamtéž, 213). Holbach tak paradoxně s těmito třemi predikáty souhlasil, dodával však, že Clarke je připsal špatnému subjektu – namísto Bohu náleží hmotě či přírodě.

Za zmínku stojí ještě tvrzení čtvrté: „Co je podstatou či esencí onoho bytí, které je samostatně existující neboli nutně existující, nemáme tušení; ani to pro nás není vůbec možné pochopit“. Holbach se takovému tvrzení nejdříve vysmál a navrhl, že by Clarke udělal lépe, kdyby tuto svou esenci zkrátka rovnou prohlásil za

nemožnou. Následně však můžeme pozorovat Holbachův skepticismus a pragmatický přístup k povaze hmoty či přijmutí ateismu, který je, zdá se, často přehlížen:

Nicméně snadno připustíme, že podstata hmoty je také nepochopitelná, nebo přinejmenším, že ji chápeme jen velmi omezeně způsobem, jakým na nás působí; musíme však také připustit, že jsme mnohem méně schopni pojmut Božství, které je nepřístupné po všech směrech. (tamtéž, 213)

Holbachovy odpovědi na tvrzení 5, 6 a 7 se pak nesou v podobném duchu. Všechny další atributy - nekonečnost, všudypřítomnost a jednotu - můžeme připisovat hmotě.

Ve tvrzeních 8 až 12 začal Clarke připsáním inteligence a svobodné vůle Bohu, z čehož pak odvozoval jeho všemohoucnost, moudrost a dobrotu. Podle Holbacha je však inteligence čistě lidská, popřípadě zvířecí vlastnost, kterou se Clarke rozhodl připsat imateriálnímu „duchu“. Podmínkou inteligence je navíc myšlení, což vyžaduje mozek, který dále vyžaduje různé smysly. Nic z tohoto však supernaturální „duch“ mít nemůže. V případě svobody podal Holbach několik argumentů proti takovému tvrzení, nicméně jeden považoval za zvláště přesvědčivý. Pokud je podle Clarka Bůh opravdu zcela svobodný, veškeré náboženství se tím dostává do úzkých. Náboženství se totiž musí řídit zcela neměnnými pravidly, která Bůh na „začátku“ předepsal a díky nimž vytvořil s lidmi neměnný závazek. „Jakmile náboženství nepředpokládá, že je [Bůh] vázán svými smlouvami, zničí samo sebe, spáchá sebevraždu.“ (tamtéž, 216). Dále se Clarke stále více zamotává do dalších a dalších atributů, které se vzájemně vylučují. Podle Holbacha je představa zcela svobodné, všemocné, nesmírně moudré a dobrotivé bytosti neudržitelná:

Čím více budeme zvažovat teologického Boha, tím nemožnější a rozporuplnější se nám bude jevit; zdá se, že byl teologií zformován pouze proto, aby byl jí samotnou okamžitě opět zničen. (tamtéž, 218)

Holbach dal v *Systému přírody* příležitost i ostatním autorům obhájit existenci nadpřirozené bytosti. Těmito mysliteli jsou postupně „obnovitel moderní filozofie“ Descartes, „páter“ Malebranche a jako poslední „otec moderní filozofie“ Newton. Podle Holbacha však neuspěl při dokazování existence Boha nejen Clarke, nýbrž

vůbec nikdo. I ti „nejvznešenější géniové museli najet na mělčinu proti této skále“ (tamtéž, 225).³³

4.3 Pozitivní ateismus

V otázce Boha nebyla teologie schopna jakkoli pokročit: „Nejcivilizovanější národy a nejhlubší myslitelé jsou v této otázce stejně daleko jako nejprimitivnější divoši a nejvzdělanější hlupáci.“ (Holbach 1959, 18).³⁴ Holbach tak navrhl alternativu. Po odkouzlení vzniku náboženských představ a poukázání na nedostatečnost argumentů ve prospěch existence Boha nalézá jediné logické východisko – pozitivní ateismus. Holbach otevřeně přiznal, že žádný pojem nevyvolává u lidí větší znepokojení než slovo „ateista“, při kterém se „pověřivý člověk třese a deista děsí“ (Holbach 1868, 300). Kdo ale ve skutečnosti je tento ateista? Podle Holbacha je to člověk, který:

[...] veden zkušeností a evidencí svých smyslů, nevidí v přírodě nic než to, co skutečně existuje; [...] který neví co je to *duch*, a který nepovažuje za nutné *spiritualizovat* či znejasňovat hmotné, jasné a přirozené příčiny, o nichž vidí, že působí jednotně; [...] který odmítá fantoma, jehož odporné a nekonzistentní vlastnosti existují jen proto, aby narušily lidský druh a uvrhly jej do velmi škodlivých pošetilostí. (tamtéž, 304–5)

Holbach tak nepovažoval náboženství jen za zbytečné, ale především za škodlivé pro společnost i jednotlivce. Tento Holbachův militantní ateismus je ve druhé polovině *Systému přírody* a později ve *Zdravém rozumu* v podstatě všudypřítomný. Podle Holbacha musí každý, kdo poctivě přemýšlí o náboženství a zváží jeho výhody či nevýhody, dospět k závěru, že je „škodlivé zájmům lidského pokolení a je v přímém rozporu s lidskou přirozeností“ (Holbach 1959, 139).

³³ O Newtonovi Holbach napsal: „If the thing had been possible, the genius of Newton would, without doubt, have compassed it. But, oh man! so great and so powerful, when you were a geometrician; so little and so weak, when you became a theologian. [...] But the great Newton has no longer any courage; he voluntarily blinds himself, when the question is a prejudice which habit has made him look upon as sacred.“ (Holbach 1868, 229).

³⁴ Podobná vyjádření najdeme u Holbacha v podstatě na každé straně: „Primitivní obyvatele Paraguaye pokládáme za hlupáky, protože věří, že pocházejí z měsíce. Evroptští teologové věří, že pocházejí z pouhého ducha.“ (Holbach 1959, 29).

Dále je nasnadě otázka, zda je vůbec možné ateismus rozšířit mezi veřejnost. Holbach byl v tomto ohledu spíše pesimistický a odpověděl negativně: „[...] žádná soustava, která předpokládá uvažování, není vhodná pro dav.“ (tamtéž, 158). Dle Holbacha spočívá význam hlásání ateismu v upozornění těch několika málo uvažujících nad absurdností víry v nepředstavitelné bytosti. Pro běžného člověka se „důvody ateistů hodí zrovna tak málo jako systémy fyziků“ (tamtéž).

Na závěr této podkapitoly si ještě dovoluji odcitovat Holbachovu promluvu k Bohu, kterou má jako zřejmě každý samozvaný ateista připravenou na případné posmrtné setkání se Stvořitelem:

Ó Bože! Ty nepředstavitelná bytosti, kterou jsem nemohl poznat, odpusť mi, že omezené chápání, jež jsi mi poskytl, nebylo adekvátní tě objevit! [...] Ale Bože! miluješ-li své tvory, i já je miluji! Jestliže se ti líbí ctnost, mé srdce ji vždy ctílo. [...] Vždy jsem byl spravedlivý, štedrý a soucitný. (Holbach 1868, 359)

5 Morální filozofie

Pro Holbacha byl samotný koncept Boha neuspokojivý jak z racionálního, tak morálního hlediska: „[S]vévolné a neprůkazné názory, protichůdné představy, abstraktní a nesrozumitelné spekulace nikdy nemohou sloužit jako základ vědy o morálce.“ (Holbach 1868, 275). Holbachovým cílem bylo postavit naturalistickou morálku na objektivně platných principech odvozených z povahy člověka, zkušenosti a rozumu. Náboženská morálka se na žádné z těchto věcí nezakládá, a je tak naprosto zbytečná:

Morálka, která měla původně za cíl pouze sebezáchovu člověka a jeho blaho ve společnosti, neměla nic společného s náboženskými systémy. Člověk ze své vlastní mysli našel motivy k tomu, aby mírnil své vášně a odolával svým zlomyslným sklonům, a aby se stal užitečným a cenným pro ty, které neustále potřeboval. (tamtéž, 356)

Po nastolení mechanického materialismu a přijetí pozitivního ateismu musel Holbach vybudovat novou morální teorii. Jeho úkolem bylo vysvětlit, proč by měl být člověk nadále morální, jestliže není pod dohledem supernaturální bytosti a navíc postrádá svobodnou vůli.

Holbachova morální filozofie byla velmi silně ovlivněna celou řadou myslitelů. Nepochybně přejal Hobbesovu představu „vlastního zájmu“ a empirismus Johna Locka. Podle Holbacha je morálka „[...] vědou o faktech; založit ji na hypotéze nepřístupné smyslům [...] znamená učinit ji nejistou. Tvrdit, že ideje morálky jsou vrozené nebo že jsou výsledkem instinktu, znamená předstírat, že člověk umí číst předtím, než se naučil písmena abecedy.“ (tamtéž, 80). Jakékoli mravní názory nejsou vrozené, nýbrž jsou výsledkem zkušenosti, skrze kterou člověk poznává rozdíly mezi dobrým a špatným jednáním. Holbach dále zkombinoval etiku ctností s principem užitku, což se nyní pokusím vysvětlit.

5.1 Proto-utilitarismus

Předtím než Bentham vybudoval svou teorii utilitarismu, vznikaly různé morální teorie založené na principu užitku po celé Evropě, především pak ve Skotsku, Itálii,

Německu a pochopitelně také ve Francii (Develennes 2021, 120). Situaci ve Francii 18. století možná nejlépe vystihl Mark Hulliung: „Postavíme-li se na francouzskou půdu, nalezneme utilitární argumenty všude, avšak utilitarismus nikde.“ (Hulliung 1994, 19). Již od Leibnize můžeme pozorovat celou řadu autorů, pro něž je myšlenka užitečnosti víceméně centrální (Hruschka 1991, 166). Holbach rozhodně nebyl první ani jediný, kdo používal princip užitku. Sám Bentham připisuje jeho autorství myslitelům, jakými byli Ital Cesare Beccario (1738-1794) či Angličan Joseph Priestley (1733-1804), někdy se však za významné představitele považují také Helvétius a Chastellux (Stephen 2011, 178; Scarre 1996, 50).³⁵ Zřejmě nás také nepřekvapí, že všichni tito myslitelé byli zároveň návštěvníky Holbachova salonu.

Mnozí osvícenští filozofové včetně Holbacha jsou často považováni za představitele etiky ctností, což je v jistém smyslu pravda, zároveň je však takové označení zavádějící. Holbach ve své morální filozofii kombinuje etiku ctností s principem užitku, dle mého má však blíže k Benthamově utilitarismu nežli k etice ctností. Avšak nazývat Holbacha či obecně jakéhokoli osvícenského filozofa před Benthamem utilitaristou by bylo ahistorické, proto se mi zdá jako docela sympatické řešení nazývat tyto myslitele proto-utilitaristy.

Holbach se příliš nevymykal z tehdejší normy, je nicméně atraktivním objektem zájmu této proto-utilitární tradice především kvůli svému načasování – přichází totiž téměř na jejím úplném konci. Jeho poslední díla, napsaná v roce 1776, byla publikována těsně před Benthamovým hlavním dílem *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* z roku 1780. Holbach tak byl jedním z posledních myslitelů schopných reflektovat většinu této tradice (Develennes 2014, 2). Oproti svým anglickým kolegům však Francouzi včetně Holbacha využívají tento princip spíše na politické nežli individuální úrovni (Develennes 2021, 122).

Princip „největšího užitku pro co největší počet“ se u Holbacha objevuje poprvé v díle *Esej o předsudcích* z roku 1770 a v různých podobách se pak vyskytuje v téměř všech jeho pozdějších dílech. V *Eseji o předsudcích* tento princip použil v souvislosti s pravdou. Pravdivé názory neodpovídají pouze zkušenosti a rozumu, ale jsou také vždy výhodné pro největší počet. I na první pohled nepříjemná pravda představená veřejnosti – například pravda o neexistenci všemocné nadpřirozené

³⁵ Podle některých přijal Holbach princip užitku na základě Helvétiova *De l'esprit* (Ladd 1962, 224).

bytosti – přinese nakonec vždy užitek (tamtéž). Jak již bylo zmíněno v úvodu této kapitoly, Holbachova morální filozofie je zajímavá především proto, že kombinuje etiku ctností s principem užítku. Toto spojení se nyní pokusím vysvětlit.

Podle Holbacha je cílem každého člověka na této planetě zachovat svou existenci a učinit sám sebe šťastným. Nejlepším způsobem pro dosažení takového cíle je pak právě ctnost. Ctnost je chápána skrze užitek, tedy ctnostné jednání je takové, které je užitečné. Holbach definoval užitečnost následovně: „Užitečnost [...] by měla být jediným měřítkem úsudku člověka. Být užitečný znamená přispívat ke štěstí svých bližních.“ (Holbach 1868, 139). Zde pak dochází ke spojení obou teorií – ctnost je vše, „co je skutečně a neustále užitečné pro jednotlivce lidské rasy žijící společně ve společnosti“ (tamtéž, 66). Ctnostné jednání je pak takové, které „směřuje rovnoměrně k blahu svých bližních“ (tamtéž). Zřejmě nejexplicitněji je spojení ctnosti s užítkem vyjádřeno ve *Společenském systému*:

Ctnost bez užitečnosti vůbec neexistuje: nejde však o užitek jednoho jedince, jednoho stavu, jednoho národa, který ctnosti přidává cenu, jde o všeobecný užitek lidstva, o trvalou shodu se zájmy lidského rodu. (Holbach 1960, 105)³⁶

Ctnostné i užitečné je pak spojeno také s rozumným. Rozumné je podle Holbacha vše, co vede k „opravdovému a trvalému štěstí“ (Holbach 1868, 67). Toto štěstí je pak „způsob existence, jehož trvání si člověk přirozeně přeje, nebo ve kterém je ochoten pokračovat“ (tamtéž). Štěstí je pak měřeno skrze jeho délku trvání neboli životnost. Největší štěstí je takové, které má dlouhé trvání, pomíjivé štěstí, které má kratší trvání, pak Holbach nazýval potěšením (*pleasure*). Příliš velké množství tohoto potěšení však může vést naopak k úzkosti. Jednání člověka by tedy mělo vždy směřovat k co nejdouhodobějšímu pocitu štěstí.

5.2 Sebevražda

Závěr této kapitoly a zároveň celé práce bych chtěl věnovat Holbachově apologii sebevraždy, kterou se zabýval jen velmi krátce ve svém hlavním díle *Systém přírody*. Na několika stranách jsou zcela otevřeně napadány teistické, konkrétně pak

³⁶ Podobné spojení ctnosti s užítkem najdeme i jinde: „Utility is nothing more than true happiness; to be useful is to be virtuous; to be virtuous is to make others happy.“ (Holbach 1868, 151).

tomistické představy o sebevraždě. Holbach se domníval, že sebevražda není proviněním proti Bohu, společnosti ani jednotlivcům (např. rodině či přátelům) a začal poukazováním na různé pohledy na tento čin po celém světě. V Řecku či v Římě byl sebevrah považován za hrdinu a obyvatelům Japonska údajně nedělá vykonání tohoto činu žádný problém. Z těchto a mnohých dalších příkladů se snažil poukázat na to, že negativní pohled na sebevraždu je pouze lokálním sociálním konstruktem a rozhodně se nejedná o celosvětový standard. Zkrátka, myšlenky člověka „na toto téma, stejně jako na všechno ostatní, převzaly svůj tón z jeho náboženských a politických institucí“ (tamtéž, 136). Sebevražda je považována za špatnou především ze tří důvodů. *Za prvé*, člověk nemá právo ukončit svůj život, jelikož by se tím provinil vůči svému Bohu. *Za druhé*, člověk nemá právo ukončit svůj život, jelikož by tím porušil svou smlouvu se společností. *A za třetí*, člověk nemá právo ukončit svůj život, jelikož má povinnosti vůči svým nejbližším.

Po nastolení pozitivního ateismu považoval Holbach první námitku za absurdní, i přesto jí věnuje několik řádků, avšak zaměňuje pojem Boha za přírodu. Člověk, tato „chabá hračka přírody“, je zcela podřízen univerzálním zákonům. Lidé nedisponují svobodnou vůlí, a proto je jakékoli ukončení života vždy v souladu s přírodou. Člověk „je v rukou přírody stejně tak, jako je meč v jeho vlastních rukou; může na něj upadnout, aniž by jej příroda mohla obvinít z porušení jeho závazků“ (Holbach 1868, 136). Problém pochopitelně nastává v případě pověřivého člověka, jehož utrpení v podstatě nemá konce:

Jeho náboženství ho nutí dále sténat a brání mu v opětovném návratu ke smrti, což by jej přivedlo do bídného stavu existence: byl by věčně potrestán za to, že se odvážil předvídat opožděné rozkazy krutého Boha. (tamtéž, 137-38)

Holbach měl navíc problém přisouvat životu jako takovému příliš velkou pozitivní hodnotu. Život rozhodně nepovažoval za „požehnání“ či snad „dar“, jak jej mnozí lidé vnímají, právě naopak. S trochou nadsázky bychom mohli u Holbacha pozorovat sklony k antinatalistickému způsobu myšlení:

Říkáte, že život sám o sobě je již veliké dobrodiní. Ale což tento život není stále kalen hořem, strachem nebo nemocemi, často těžkými a velmi málo zaslouženými? [...] Najde se vůbec na světě člověk, který by během svého života neztratil zbožňovanou manželku, milované dítě či oddaného přítele,

jejichž ztráta nikdy nevymizí z jeho paměti? Je jen velmi málo smrtelníků, kteří by nebyli nuceni pít z kalichu hořkosti; a velmi mnozí z nich si často přáli ukončit svůj život. A konečně nezáviselo na nás, zda vůbec chceme či nechceme žít. (Holbach 1959, 67)

Smlouvu se společností Holbach uznal, musí však platit jedna zásadní podmínka – tato smlouva musí být reciproční, tedy vzájemně výhodná pro obě strany. Člověk nemůže být ke společnosti či konkrétním lidem vázán žádným jiným způsobem než skrze štěstí, které mu takové pouto přináší. „Jsou tyto vazby přetřhány? Člověku je navrácena svoboda.“ (Holbach 1868, 137). Jestliže je společnost v tomto ohledu pasivní a není schopna člověka učinit šťastným ani mu jakkoli pomoci, ztrácí vůči němu veškerá práva a člověk vůči ní veškeré povinnosti.

Kritizovat rozhodnutí člověka spáchat tento čin a považovat jeho motivy v tomto ohledu za nedostatečné je podle Holbacha nesmyslné. Lidé budou vždy hodnotit činy ostatních subjektivně: „Lakomec, jenž po ztrátě jmění ukončí svůj život, se jeví jako hlupák v očích toho, kdo méně lpí na bohatství.“ (tamtéž, 138). Pokud bychom však chtěli být důslední, pak úplné vcítění se do druhého znamená mít jeho temperament, jeho vášně, jeho myšlenky, je potřeba doslova „být tím druhým – být umístěn přesně do stejných okolností, být pohnut stejnými příčinami“ (tamtéž). Kdybychom se takto všichni „převtělili“ do onoho lakomce jenž přišel o majetek, všichni bychom byli nuceni zachovat se stejně, tedy ukončit svůj život. Podle Holbacha by měl být postoj společnosti k těmto lidem v podstatě lhostejný, jelikož již svému okolí nepřinášejí žádné výhody:

[...] jakou výhodu si může společnost slíbit od zbídačelého ubožáka propadlého v zoufalství, od misantropa přemoženého zármutkem, od nešťastníka trýzněného výčitkami svědomí, který už nemá žádný motiv být užitečný pro druhé, který opustil sám sebe a který již nemá zájem na zachování svého života? (tamtéž)

Stejně tak přátelé či rodina nemají právo stěžovat si na člena své rodiny, kterému nejsou schopni pomoci učinit jej šťastným a od kterého stejně tak nemohou očekávat nic na oplátku.

Mnoho lidí bude podle Holbacha považovat takovouto obhajobu za nebezpečnou. Ovšem tyto „maximy“ nejsou dostatečné pro to, aby člověk začal

bezdůvodně ukončovat svůj život: „Nic jej k tomuto kroku nezve, dokud mu zůstává rozum, nebo dokud má naději – onen všelék na každé zlo.“ (tamtéž, 138). Pro společnost není podle Holbacha nic užitečnějšího, než naučit člověka pohrdat smrtí a „vyhnat z jeho mysli falešné představy o jejích důsledcích“ (tamtéž, 139). Máme si představit muže, jenž se ve městě ocitl bez prostředků na uspokojení svých potřeb a rozhodl se tak odejít na venkov: „Ten, kdo zemře, jen odejde do samoty.“ (tamtéž, 349).

Holbachova obhajoba sebevraždy je nepochybně zajímavá sama o sobě, já jí však v této práci nezmiňuji samoúčelně. Při jejím čtení se dle mého nelze ubránit dojmu, že velmi podobná argumentace se již v osvícenství vyskytuje, konkrétně pak ve slavné eseji od skotského filozofa Davida Huma s názvem „Of Suicide“ („O sebevraždě“). Příběh vydání Humova textu je však poněkud komplikovaný, proto se jej nyní velmi stručně pokusím nastínit. Esej „O sebevraždě“ měla původně vyjít v díle s názvem *Five Dissertations*, Hume však krátce po začátku tisku z dosud stále ne úplně jasných důvodů požádal svého nakladatele, jímž byl v té době Andrew Miller, aby tisk zastavil a veškeré již vytisknuté kopie spálil. Tento požadavek, jak již dnes víme, nebyl zcela naplněn. Několik kopií uniklo a začaly se postupně šířit po Evropě, až se pár výtisků dostalo také do Paříže, konkrétně do rukou dvou nejradikálnějších myslitelů – Holbacha a Naigeona. Podle některých to byl právě Holbach, který Humovu esej „O sebevraždě“ přeložil a spolu s Naigeonem ve Francii také vydal (Mossner 1980, 330). Co považuji za ještě větší náhodu je fakt, že k tomuto překladu mělo dojít ve stejném roce, ve kterém byl vydán Holbachův *Systém přírody* s onou krátkou pasáží o sebevraždě. Ze všech těchto výše uvedených informací se tak domnívám, že se Holbach od Huma minimálně velmi nápadně inspiroval, byť by bylo jisté nutné provést detailnější rozbor. Na rozdíl od Huma je však Holbach díky své anonymitě mnohem radikálnější, a nemusí se tak dopouštět v jeho době velmi častého „teologického lhaní“.

6 Závěr

Nikdy jsem se nesetkal s člověkem vzdělanějším – mohu dodat, všeobecně vzdělanějším, než byl baron d'Holbach; a nikdy jsem neviděl někoho, kdo by se tak málo staral o to, aby byl v očích světa považován za učeného. Nebýt upřímného zájmu, který projevoval o vědecký pokrok, a touhy sdělit druhým to, o čem si myslel, že by jim mohlo být užitečné, svět by zůstal navždy neznalý jeho nezměrné erudice. (Holbach 1868, v)³⁷

Cílem této práce bylo vytvoření uceleného přehledu Holbachova života a filozofie. V první části jsem popsal Holbachův život a následně za pomoci sekundární literatury vyvrátil různé mýty oplývající jeho proslulý salon. Skrze analýzu Virgila Topazia jsem následně napadl ono zřejmě nepravdivé tvrzení o Diderotově autorství některých Holbachových textů.

Ve druhé části jsem popsal Holbachovu ontologii mechanického materialismu, ve které jsem chtěl vysvětlit především jeho chápání pohybu a z toho plynoucí útok na existenci svobodné vůle. U radikálního ateismu jsem stručně rekonstruoval Holbachův postup útoku na náboženství, jenž vyústil v přijetí pozitivního ateismu. Nakonec jsem představil Holbachovu morální filozofii založenou na etice ctností chápanou skrze princip užitku. U každé kapitoly jsem se zároveň pokusil vystopovat zdroje, jež Holbacha přímo ovlivnily.

Na úplném začátku jsem se skrze argumentaci historika Alana Korse pokusil ukázat neudržitelnost představy o Holbachově salonu jakožto spolku desítek radikálních ateistů. Dále jsem popsal Holbachovy příspěvky do *Encyklopedie* a na závěr jsem skrze Topaziův článek „Diderot's Supposed Contribution to D'Holbach's Works“ napadl onu zažitou představu Diderota jakožto Holbachova pomocníka. Zároveň jsem nadhodil jednu z možných hypotéz, jak mohlo v některých případech toto tvrzení vzniknout.

Americký filozof Max Cushing napsal v roce 1920 ve svém článku „A Forgotten Philosopher“ následující: „Holbachova aktuálnost je šokující.“ (Cushing 1920, 315). I po více než sto letech se pod tuto větu rád podepíšu, jelikož mám pocit, že mnohé z Holbachových myšlenek se s novými poznatky vědy

³⁷ Citace je převzata z předmluvy a pochází z dopisu od Holbachova přítele Friedricha Grimma.

potvrzují. Holbachova ontologie v mnohých ohledech zastarala, především spojení hmoty s pohybem z experimentů Needhama či Tremblyeho nebude dnes již nikým seriózně zastáváno. Domnívám se však, že mnohé důsledky plynoucí z Holbachova mechanického materialismu předběhly svou dobu. Mechaničtí materialisté včetně Holbacha jsou jedni z prvních zastánců v současnosti nejvlivnější materialistické teorie mysli, jenž je u Holbacha viditelná při jeho odmítnutí dualismu a následném ztotožnění mysli s mozkem. Důsledky Holbachovy ontologie jdou však ještě dál, a zcela popírají existenci svobodné vůle, což musí být pro naturalisticky smýšlející filozofy sympatické.

Byť můžeme Holbachovu kritiku náboženství považovat za neoriginální či neúčinnou, domnívám se, že v kontextu doby se jednalo o poměrně dobrou strategii. Holbachova síla tkví především v konzistentnosti a jednoduchosti argumentace, což byla při přesvědčování dobové společnosti o absurditě náboženských dogmat zřejmě lepší strategie nežli složitá filozofická argumentace. Holbach by zároveň paradoxně s Clarkem, Descartem, Malebranchem i dalšími apologety Boží existence souhlasil, kdyby však slovo Bůh nahradili termíny jako „příroda“ či „hmota“.

Holbachův radikální útok na náboženství pak v mnohém připomíná mnohem pozdější argumenty, jako třeba ty z pera analytického filozofa Bertranda Russella, u kterého najdeme podobnosti s Holbachem opravdu mnoho. Z některých pasáží *Systému přírody* by dle mého měli radost i další zástupci analytické filozofie. Především se jedná o pasáže, ve kterých Holbach napadl význam vágních metafyzických slov jako „imateriální“ „„duch“ či „Bůh“. Stejně tak můžeme najít podobnosti s členy „nového ateismu“ Richarda Dawkinse, Sama Harrise, Daniela Dennetta a Christophera Hitchense. Nakonec se také domnívám, že Holbachovo zastávání mechanického materialismu a z toho plynoucího ateismu nebylo dogmatické, jak se často uvádí, nýbrž spíše pragmatické. Holbach přiznává nepoznatelnost podstaty hmoty, dodává však, že jeho systém mechanického materialismu a ateismu nabízí oproti tomu teistickému nesporné výhody – především neobsahuje očividné kontradikce a na rozdíl od teologie vede k většímu štěstí člověka.

V poslední kapitole jsem velmi stručně nastínil Holbachovu morální filozofii, ve které dochází ke spojení ctnosti s principem užitku. Toto stanovisko jsem označil termínem „proto-utilitarismus“, jelikož mám pocit, že má Holbach blíže

k Benthamově utilitarismu nežli k etice ctností. Holbachova morální filozofie by si nepochybně zasloužila štědřejší výklad, nicméně jsem omezen rozsahem bakalářské práce a zároveň stále nebylo přeloženo Holbachovo nejdůležitější dílo v oblasti etiky, tedy *La morale universelle*, z původní francouzštiny. Na úplný závěr jsem stručně představil Holbachovu apologii sebevraždy, u které se zřejmě inspiroval esejí „O sebevraždě“ od skotského filozofa Davida Huma. Svou domněnku stavím především na velmi podobné argumentaci a také na tom, že Holbach Humovu esej velmi pravděpodobně četl a také přeložil ve stejném roce, v jakém vydává svůj *Systém přírody*. Takové tvrzení by bylo potřeba dále prozkoumat, na což však v této už tak příliš dlouhé bakalářské práci není prostor.

Mnohými je Holbach přehlížen jakožto naprosto neoriginální, dogmaticky smýšlející filozof s nepřilíš atraktivním stylem vyjadřování. Byť takovému pohledu částečně rozumím a částečně s ním i souhlasím, zároveň mě velmi mrzí. Není pochyb, že drtivá většina Holbachových názorů je spíše jen parafrází jeho předchůdců, avšak málokomu, zdali vůbec někomu, se v 18. století povedlo vytvořit takto autoritativně podaný a do hloubky propracovaný koherentní filozofický systém. Snad se mi touto prací alespoň zčásti podařilo ukázat, že i po dvě stě padesáti letech je Holbach v mnohém stále zajímavý myslitel, jenž může nabízet velmi sympatické a nadčasové myšlenky, a také, že ono prokousání se těmi devíti sty stránkami nemusí být úplná ztráta času.

7 Bibliografie

- A Brief Sketch of the Life and Writings of the Baron d'Holbach*. 1834. London: James Watson.
- Bentham, Jeremy. 2007. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Mineola: Dover Publications.
- Blom, Philipp. 2010. *A Wicked Company: The Forgotten Radicalism of the European Enlightenment*. New York: Basic Books.
- Bourget, David a David J. Chalmers. 2014. „What Do Philosophers Believe?“. *Philosophical Studies* 170 (3): 465–500. <https://doi.org/10.1007/s11098-013-0259-7>.
- Buckley, Michael J. 2010. *At the Origins of Modern Atheism*. New Haven: Yale University Press.
- Carnap, Rudolf. 1991. „Překonání metafyziky logickou analýzou jazyka“. Přeložil Karel Berka. *Filosofický časopis* 39 (4): 622–43.
- Clarke, Samuel. 1998. *A Demonstration of the Being and Attributes of God and Other Writings*. Editoval Ezio Vailati. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cliteur, Paul B. 2010. *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Cushing, Max P. 1914. *Baron d'Holbach: A Study of Eighteenth Century Radicalism in France*. New York.
- — —. 1920. „A Forgotten Philosopher“. *The Monist* 30 (2): 311–16.
- Descartes, René. 1998. *Principy filosofie*. Přeložili Petr Glombíček a Tomáš Marvan. Praha: Filosofia.
- Develennes, Charles. 2013. „A Fourth Musketeer of Social Contract Theory: The Political Thought of the Baron d'Holbach“. *History of Political Thought* 34 (3): 459–78.
- — —. 2014. „Utility Contra Utilitarianism: Holbach's International Ethics“. *Journal of International Political Theory* 10 (2): 188–205. <https://doi.org/10.1177/0278364914526019>.

- — —. 2021. *Positive Atheism: Bayle, Meslier, d'Holbach, Diderot*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Diderot, Denis. 1831. *Mémoires, Correspondance et Ouvrages Inédits de Diderot*. Paris: Paulin.
- Diderot, Denis a Jean le Rond d'Alembert, ed. 1751. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. 2. vyd. Paris.
- Eames, Bruce. 1991. „Baron d'Holbach's Library“. *Australian Journal of French Studies* 28 (3): 249–53.
- Freud, Sigmund. 1998. „Budoucnost jedné iluze“ In *Nespokojenost v kultuře*, 5-56. Přeložil Ludvík Hošek. Praha: Hynek.
- Hammer, Carl. 1959. „Holbach According to Goethe“. *Romance Notes* 1 (1): 18–21.
- Helvétius, Claude Adrien. 1953. *Výbor z díla*. Přeložil Emil Čapek. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Hlavinka, Pavel. 2022. *Dějiny filosofie*. 2. vyd. Praha: Triton.
- Holbach, Paul Heinrich Dietrich. 1868. *System of Nature: or, Laws of The Moral And Physical World*. Přeložil H. D. Robinson. Boston: J. P. Mendum.
- — —. 1957. *Kapesní bohosloví, čili stručný slovník křesťanského náboženství*. Přeložil J. Ježek. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- — —. 1959. *Zdravý rozum, neboli, Přirozené představy v protikladu k představám nadpřirozeným*. Přeložili Marta Rauscherová a Vladimír Rauscher. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- — —. 1960. *Společenský systém, neboli Přirozené zásady morálky a politiky s kritickým pojednáním o vlivu vlády na mravy*. Přeložily Alena Šabatková a Dagmar Palátová. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Hruschka, Joachim. 1991. „The Greatest Happiness Principle and Other Early German Anticipations of Utilitarian Theory“. *Utilitas* 3 (2): 165–77. <https://doi.org/10.1017/S095382080001096>.
- Hullung, Mark. 1994. *The Autocritique of Enlightenment: Rousseau and the Philosophes*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Kors, Alan Charles. 1976a. *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris*. New Jersey: Princeton University Press.

- — —. 1976b. „The Myth of the Coterie Holbachique“. *French Historical Studies* 9 (4): 573–95.
- — —. 1992. „The Atheism of d’Holbach and Naigeon“ In *Atheism from the Reformation to the Enlightenment*, editovali Michael Hunter a David Wootton, 273–300. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198227366.003.0011>.
- Ladd, Everett C. 1962. „Helvetius and D’Holbach: ‚La Moralisation de la Politique‘“. *Journal of the History of Ideas* 23 (2): 221. <https://doi.org/10.2307/2708156>.
- Lebuffe, Michael a Emilie Gourdon. 2019. „Holbach“ In *A Companion to Atheism and Philosophy*, editoval Graham Oppy, 28–42. Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119119302.ch2>.
- Llana, James. 2000. „Natural History and the ‚Encyclopédie‘“. *Journal of the History of Biology* 33 (1): 1–25. <https://doi.org/10.1023/A:1004736103768>.
- Manuel, Frank E. 1967. *The Eighteenth Century Confronts the Gods*. New York: Atheneum.
- Meslier, Jean. 1960. *Závěť*. Přeložil Vladimír Mikeš. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Mortimer, Thomas. 1789. *The Student’s Pocket Dictionary*. London: J. Johnson.
- Mossner, Ernest Campbell. 1980. *The Life of David Hume*. 2. vyd. Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press.
- Needham, John. 1745. *An Account of Some New Microscopical Discoveries*. London: F. Needham.
- Newland, T. C. 1974. „D’Holbach, Religion, and the ‚Encyclopedie‘“. *The Modern Language Review* 69 (3): 523–33. <https://doi.org/10.2307/3724188>.
- Onfray, Michel. 2011. *Atheist Manifesto: The Case against Christianity, Judaism, and Islam*. New York: Arcade Publishing.
- Robison, John. 1798. *Proofs of a Conspiracy Against all the Religions and Governments of Europe*. 4. vyd. New York: George Forman.
- Röd, Wolfgang. 2020. *Novověká filosofie II*. 2. vyd. Přeložil Jindřich Karásek. Praha: Oikoymenh.
- Romilly, Samuel. 1840. *The Life of Sir Samuel Romilly, Written by Himself*. London: John

- Murray.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1929. *Vyznání. Díl II. Zápasy mužných let*. Přeložil K. St. Sokol. Praha: Julius Albert.
- Russell, Bertrand. 1961. *Proč nejsem křesťanem a jiné eseje*. Přeložil František Kejdana. Praha: Orbis.
- Scarre, Geoffrey. 1996. *Utilitarianism*. London: Routledge.
- Stephen, Leslie. 2011. *The English Utilitarians*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139149914>.
- Thomson, Ann. 2016. „French Eighteenth-Century Materialists and Natural Law“. *History of European Ideas* 42 (2): 243–55. <https://doi.org/10.1080/01916599.2014.950477>.
- Toland, John. 1704. *Letters to Serena*. London: Bernard Lintot.
- Topazio, Virgil W. 1954. „Diderot’s Supposed Contribution to D’Holbach’s Works“. *Publications of the Modern Language Association* 69 (1): 173–88.
- — —. 1956. „D’Holbach, Apostle of Atheism“. *Modern Language Quarterly* 17 (3): 252–60. <https://doi.org/10.1215/00182702-17-3-252>.
- Treuherz, Nick. 2016. „The Diffusion and Impact of Baron d’Holbach’s Texts in Great Britain, 1765–1800“ In *Radical Voices, Radical Ways: Articulating and Disseminating Radicalism in Seventeenth- and Eighteenth-Century Britain*, editovali Laurent Curelly a Nigel Smith. Manchester: Manchester University Press.
- Voltaire. 1957. *Voltaire: myslitel a bojovník II, Církev, stát a právo*. Přeložili J. B. Kozák, V. T. Miškovská a Ferdinand Soukup. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Wade, Ira O. 2015. „Holbach, Voltaire, and the Debate on Atheism“ In *The Structure and Form of the French Enlightenment, Volume 2: Esprit Revolutionnaire*, 298–324. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400871636-009>.
- Wolf, Gary. 2006. „The Church of the Non-Believers“. *Wired*, 2006. <https://www.wired.com/2006/11/atheism/>.